

Odras židovske kulture u modernoj književnosti na jidišu od klasika jidiš književnosti do dobitnika Nobelove nagrade za književnost

Vrdoljak, Andrija

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:188132>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za hungarologiju, turkologiju i židovske studije

Katedra za židovske studije i istraživanje Holokausta

Andrija Vrdoljak

**Odras židovske kulture u modernoj književnosti na jidišu
od klasika jidiš književnosti do dobitnika Nobelove
nagrade za književnost**

Diplomski rad

Student: Andrija Vrdoljak

Mentorica: izv. prof. dr.sc. Naida-Mihal Brandl

Zagreb, veljača 2024.

1. Sažetak

Židovska kultura ima svoje izvore prvotno u vjerskim djelima kao što su Tanah, midraši, Talmud te kabalistička djela i ostatak rabinske literature koja je pisana na hebrejskome i aramejskome. Svjetovna književnost aškenaskih Židova je pisana na jidišu, kombinaciji njemačkoga jezika s riječima iz hebrejskoga te s nekim romanizmima i slavizmima. Moderna književnost je na jidišu dala niz plodnih autora počevši od klasičnoga trija (Šolem Alejhem, Mojher Sforim i Jichok Leib Perec) do nobelovca Isaaka Baševisa Singera. Ova književnost je svoj procvat doživjela među Židovima na području bivšega Ruskoga Carstva i Austrougarske; to područje takozvani "Jidišland", gdje se jidiš govorio i njegovao, odnosno od današnje Estonije do europskoga dijela Rusije, zapadne Ukrajine te Rumunjske, Slovačke i Poljske. Mnogi gradovi su imali svoje značaje za židovsku kulturu: litvanska prijestolnica Vilnius je slovila kao Jeruzalem sjevera, a zapadnoukrajinski Černovci upamćen je po konferenciji gdje se jidiš proglasio nacionalnim jezikom Židova, a popriličan broj bjeloruskih gradova su bili većinski židovski do Drugoga svjetskoga rata. Poslije kratkoga pregleda razvoja povijesti književnosti na jidišu u 19. i 20. stoljeću, antologijski će se analizirati teme određenih autora. Neki su pisali satire nadahnuti povijesnim temama iz srednjega vijeka, neki teme iz Biblije i postbiblijske literature, a poneki suvremenim temama prije svega o životu u štetlu, trpljenju pogroma te posljedicama koje su doživjeli u tijeku i poslije Holokausta. Na kraju sagledavši odabrane teme od svakoga autora, sagledat će se značaj moderne književnosti na jidišu za židovsku kulturu.

Ključne riječi: jidiš, judaizam, židovska književnost, aškenaski Židovi, židovski folklor, hasidizam, mesijanizam

The reflection of Jewish culture in modern Yiddish literature from the classics of Yiddish literature to the winner of the Nobel Prize for Literature

1. Summary

Jewish culture has its origins primarily in religious works such as the Tanach, midrash, Talmud and Kabbalistic works and the rest of the rabbinic literature written in Hebrew and Aramaic. The world literature of Ashkenazi Jews is written in Yiddish, a mixture of German with words from Hebrew and with some Romanisms and Slavisms. Modern literature in Yiddish has produced a number of prolific authors, starting with the classic trio (Sholem Aleichem, Moykher Sforim and Isaac Leib Peretz) to the Nobel laureate Isaac Bashevis Singer. The mentioned literature flourished among Jews in the territory of the former Russian Empire and Austria-Hungary; that area, the so-called Yiddishland, where Yiddish was spoken and nurtured, i.e. from today's Estonia to the European part of Russia, western Ukraine and Romania, Slovakia and Poland. Many cities had their own significance for Jewish culture: the Lithuanian capital Vilnius was known as the Jerusalem of the North, and the western Ukrainian city of Chernivtsi was remembered for the conference where Yiddish was declared the national language of the Jews, and quite a few Belarusian cities were predominantly Jewish until the Second World War. After a brief overview of the development of the history of Yiddish literature in the 19th and 20th centuries, we will look at the anthological themes of certain authors. Some wrote satires inspired by historical themes from the Middle Ages, some by themes from the Bible and post-biblical literature, and some by contemporary themes, primarily about life in the shtetl, suffering pogroms and the consequences they experienced during and after the Holocaust. At the end, looking at selected topics from each author, the significance of modern literature in Yiddish for Jewish culture will be reviewed.

Key words: Yiddish, Judaism, Jewish literature, Ashkenazi Jews, Jewish folklore, Hasidism, messianism

Sadržaj

1. Sažetak	2
1. Summary	3
2. Uvod	5
3. Jidiš književnost	8
3.1 Usmena, stara i moderna književnost	10
3.2 Evolucija jidiša: omraženi žargon i nacionalni jezik	20
4. Kretanje aškenaskih Židova	26
4.1 Od Zapada prema Istoku	26
4.2 Haskala, hasidizam, cionizam i socijalizam	31
4.3 Štetl: Judeja kao država u državi	43
5. Antologija moderne jidiš književnosti	<i>Error! Bookmark not defined.</i>
5.1 Mojher Sforim: Putopisna satira djeda jidiš književnosti	48
5.2 Šolem Alejhem: Štetlovsko-egzilski humor u liku Tevja	53
5.3 I. L. Perc: Židovski preporod u hasidsko-foklornim pripovijetkama	60
5.4 Šolem Aš: Jednočinka o sprovodu na židovskom groblju	66
5.5 David Pinski: Tragedija sukoba judaizma i sekularnih ideologija	68
5.6 Isaac Bashevis Singer: Lažni mesijanizam Šabetaja Cvija	71
Zaključak	<i>Error! Bookmark not defined.</i>
Popis literature i ostale građe	<i>Error! Bookmark not defined.</i>
Literatura	<i>Error! Bookmark not defined.</i>
Internet adrese	80

2. Uvod

Židovska je kultura našla svoj odraz na razne načine u različitim prostorno-vremenskim kontekstima. Židovi su kao narod bez države imali razna središta na raznim područjima, drukčija kulturalna obilježja i izmijenjene oblike judaizma koji ih je održao na okupu unatoč jezičnim i zemljopisnim barijerama. Aškenaski Židovi su razvili osobitu kulturu od naseljavanja u srednju i istočnu Europu. Razvoju posebne kulture doprinijelo je njegovanje osobitoga jezika – jidiša. Na jidišu je napisan velik broj religijskih i svjetovnih djela. Mnogi povijesni procesi i događaji su ga umalo potisnuli iz uporabe, no istovremeno mu naglasili značaj. Plodno tlo za književnost na jidišu je bilo zamišljeno područje *Jidišiland* koje je naknadno skovano i označavalo je pored zamišljenoga područja, ostavštinu aškenaskih Židova kroz jidiš pa tako i putovanje jidiša od njemačkih zemalja do istočne Europe i do zemalja Novoga svijeta, no držat ćemo se prije svega onoga geografskoga pojma. Unutar dotičnoga pojma se razvila moderna književnost na jidišu, osobito u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća kada su se događale razne promijene za Židove u Ruskome Carstvu prije svega u takozvanom “Pojasu naseljavanja”, području na kojem su ruske vlasti dopuštale židovsko naseljavanje, a obuhvaćalo je nekadašnje teritorije Poljsko-Litavske Unije koje je osvojilo Rusko carstvo uz dijelove tzv. Nove Rusije, teritorija koji su Rusi zauzeli u ratu protiv Osmanskoga Carstva na obalama Crnoga mora (teritoriji današnje Litve, Poljske, Bjelorusije i Ukrajine). Zamišljeno područje Jidišiland se prostiralo i na području Rumunjske te na području tadašnje Austro-Ugarske, no ondje je uspjehom *Haskale* (židovskoga prosvjetiteljstva) i emancipacije prostor jidiša znatno smanjen. Književnici koji su napisali razna književna djela na jidišu su prvotno naginjali idejama Haskale oživljavanjem hebrejskoga i uvođenjem govornoga jezika sredine u kojoj su Židovi živjeli pa je na tim jezicima ispisan znatan dio svjetovne židovske književnosti u tom razdoblju. Prvotni pristaše Haskale na istoku Europe, u cilju približavanja ideja Haskale istočnoeuropskim Židovima, pisali su svoja djela na jidišu. Pored njih najpoznatiji njegovatelji jidiša su bili hasidski Židovi kao preporoditelji istočnoeuropskoga judaizma u osamnaestom stoljeću te krajem devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća naročito pristaše socijalizma. Moderna književnost nam otvara razne aspekte židovske kulture: judaizma, židovske povijesti odnosno o različitim povijesnim epizodama njihove povijesti, bilo da je riječ o Bar-Kohbinom ustanku, životu sefardskih Židova u srednjemu vijeku (koji je smatran idealom židovskoga života u dijaspori), sudbini Židova nakon Kozačkih ustanaka Bogdana Hmeljnickoga ili raspadom i

osvajanjem Poljsko-Litavske Unije u kojoj je razvijen dotični Pojas naseljavanja gdje su se razvila naselja poznata kao *šetlovi*.¹

U ovome radu ću prikazati židovsku kulturu u određenim djelima odabranih autora iz moderne jidiš književnosti. Antologijski ću dati pregled šest djela šest autora. Za svakoga autora dat će se kratak životopis te kontekstualizirati nastanak odabranoga djela i razraditi elemente koji predstavljaju židovstvo u autorovom djelu. Autori čija će se djela obraditi su Mojher Sforim, Šolem Alejhem i Ichok Leib Perec, a smatraju se tvorcima suvremene židovske književnosti na jidišu. Budući da je Jidiš teatar stekao svoj ugled mijenjajući središta svoga repertoara, bit će obrađene i drame Davida Pinskoga i Šolema Aša. Naposljetku će se obraditi roman jedinoga nobelovca na jidišu, Isaaka Baševisa Singera, čija su djela prevedena na hrvatski.² No prije antologije književnosti na jidišu, obradit ću okolnosti i elemente bez kojih se ne može razumjeti razvoj te židovske književnosti. Prvo ću se osvrnuti na pregled povijesti jidiš književnosti od najstarije pisane riječi, prijevoda i pisanja vjerskih djela te pojave modernih svjetovnih djela te istaknuti sažete životopise određenih autora te njihove doprinose u vremenskom-prostornom kontekstu, koja su djela pisali i jesu li se po nečemu osobito istaknuli i ostali upamćeni. Također, vrijedi istaknuti kratku povijest migracija aškenaskih Židova od zapada prema istoku te okolnosti u kojima su zapadni Aškenazi odbacili jidiš prigrlivši emancipaciju i akulturaciju pa i asimilaciju. S druge strane, Aškenazi u srednjoj i istočnoj Europi razvili su židovsku kulturu u štetlu kao rezultat drugačijega konteksta i povijesnoga razvitka. To je u prvome redu uzrokovano politikama središnjih i pokrajinskih vlasti, nedostatka emancipacije te unutarnjega židovskog sukoba- pobjede i trijumfa hasidizma, kao vida tradicionalne modernizacije. Prema kraju stoljeća ovdje se razvija i privlačnost socijalizmu (Bund), cionizmu i revolucionarnim pokretima, poglavito komunizmu. Šetlovi na istoku Europe postojali su do Drugoga svjetskog rata, odnosno Holokausta. Vrijedi istaknuti da je litavska prijestolnica Vilnius (odnosno Vilne, ווילנע na

¹ The Yiddish term for town, shtetl commonly refers to small market towns in pre-World War II Eastern Europe with a large Yiddish-speaking Jewish population (<https://yivoencyclopedia.org>, pristupljeno 25. siječnja 2024); Brandl (2023), 17–44. Dok se profesorica Brandl bavi sudbinom Židova nakon Holokausta i uzgredno događajima i pojmovima kojima razumijemo židovsku situaciju u protocionističko doba i razvoj antisemitizma prije Drugoga svjetskog rata. Pojmove Haskala, štetl i ostali koji se u ovom uratku često pominju su objašnjeni u uvodu i pojmovniku. (365-390)

² Ostali autori imaju svoja djela prevedena na ostalim jezicima srodnim hrvatskom, dakle ima izdanja hrvatske naklade, a neki su prevedeni sa drugih jezika, ne sa jidiša. Neki su zastupljeni u zbirkama *1000 najljepših novella: (1000 svjetskih pisaca) / uredjuje Ljubo Wiesner*.

<https://katalog.kgz.hr/pagesResults/rezultati.aspx?¤tPage=1&searchById=10&sort=0&age=0&spid=10&spv0=%c5%a0olem+Alejhem>,

<https://katalog.kgz.hr/pagesResults/rezultati.aspx?¤tPage=1&searchById=10&sort=0&age=0&spid=10&spv0=Asch%2c+Sholem> (Pristupljeno 28. siječnja 2024)

jidišu) bila poznata kao “Jeruzalem sjevera”, u jednom zapadnoukrajinskom gradu jidiš je proglašen nacionalnim jezikom Židova (Černovci), a u jednom rumunjskom gradu se razvio Jidiš teatar (Iași). Određeni dio poljskih i bjeloruskih gradova do 1890-ih i Holokausta je bio naseljen većinski Židovima (Gomelj, Kapilj, Dzeržinsk, Mir, Njasviž, Pinsk, Puhaviči, Sluck).³ Na kraju će se dati odgovor što nam kažu odabrana djela o židovskoj kulturi, njihov povijesni značaj te o čemu nam govore kao proizvod židovskoga fenomena. Od literature su korištena djela Leona Wienera, Sola Liptzina, Kena Friedena te hrestomatija Irvinga Howea i Eliezera Greenberga te UCLA-ina zbirka jidiš pjesama o Holokaustu za povijest jidiš književnosti. Za povijest i razumijevanje židovstva su korištene knjige Julija Gesena, Yosefa Yerushalmija, Gabi Abramac,⁴ Borisa Havela,⁵ te ostale koje ukazuju na neke druge važne elemente bitne za ovaj fenomen ostvaren na jidišu koji je hrvatskom čitateljstvu nepoznat ili manje poznat obzirom da mnogo toga nije prevedeno.

³ Gomelj 1897. 56% (<https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Homel>, pristupljeno 28. siječnja 2024.), Kapilj 1900. 60% (<https://www.belarusmemorials.com/memorials/minsk/kopyl/>, pristupljeno 28. siječnja 2024.), Dzeržinsk, Mir, Njasviž, Pinsk, Puhaviči, Sluck. (https://www.jewishvirtuallibrary.org/minsk-belarus-virtual-jewish-history-tour#google_vignette)

⁴ Iako usredotočna na newyorške Židove, iznosi i podatke za sami jidiš i općenito o aškenaskim Židovima.

⁵ Iako je u pitanju knjiga o Izraelu, važno je poglavlje koje ističe važnost judaizma koji je presudan i za istočnoeuropsko židovstvo.

3. Jidiš književnost

Moderna jidiš književnost je kao i sve druge svjetske književnosti imala svoje razvojne etape, a u prvoj etapi važnu ulogu odigrala je usmena književnost. Usmena književnost baštinjena je od literature na hebrejskom kojom je ista prethodila i zasniva se na Božjoj objavi, židovskim običajima i blagdanima te židovskoj kulturi sjećanja. Dotična riječ *sjećanje* i ostalo što se nadovezuje na nju je dovela do bilježenja, prepisivanja i očuvanja (Liptzin, 1972; Solar, 1977). Tako su Židovi prvotno prenoseći, prema Mišni, sjećanje na izlazak iz Egipta i primanje Božjega zakona (Tora) s Mojsija na starješine, *sofrim* (književnike), farizeje i na rabine, razvili vlastitu kulturu sjećanja koja je naknadno razvila literaturu, književnost. Iako se to percipira kao literatura, svejedno tu ima elemenata književnosti, lijepe moderne koju su ipak počeli razvijati nakon uspona Haskale i težnji emancipaciji u osamnaestom i devetnaestom stoljeću. Tu predmodernu židovsku književnost su sačinjavala djela nabožno-vjerskoga karaktera koja se dijeli na iduća razdoblja: biblijsko, mišnjsko, talmudsko, savorajsko, gaonsko te doba ranih, kasnih i suvremenih rabina. Najpoznatiji izvori za sva vremena koja su nastala u tim razdobljima su Biblija ili kako ju nazivaju Tanah (Tora, Neviim, K'tuvim – Tora, Proroci, Spisi),⁶ a uz nju postbiblijske nadopune Mišna, Talmud (jeruzalemski i babilonski) te razni midraši koji pružaju dodatne, izvanbiblijske informacije o važnim figurama u Tori.⁷ U rabinsku literaturu ubrajaju se *responsa* komentatorska, kabalistička i filozofska djela.⁸ Budući da su Židovi, zbog specifičnoga povijesnog razvoja, u odnosu na druge europske narode kasnije težili sekularizaciji i prihvaćanju inovacija, u sklopu Haskale došlo je do praćenja europskih trendova što se manifestiralo u vrednovanju židovskih svjetovnih djela koja su odudarala od vjerskih djela. Jedan od rezultata Haskale bilo je i osnivanje intelektualnoga pokreta *Wissenschaft des Judentums* u njemačkim zemljama u devetnaestomu stoljeću.⁹ Naime, u tomu razdoblju akademski kršćanski svijet uglavnom je ignorirao židovsku tradiciju smatrajući je, u smislu predmeta izučavanja, nevrijednom. Židovi s tradicionalnim židovskim obrazovanjem sada se upoznavaju sa znanstvenim metodama

⁶ Dok je Tora istovjetna verziji rasporeda kršćanske Biblije, Proroci po redosljedu čine: raniji proroci (Jošua, Suci, Knjiga o Samuelu, Knjiga o Kraljevima) te kasniji proroci, od kojih se izdvajaju Izaija, Jeremija, Ezekiel te dvanaest malih proroka (Hošea, Joel, Amos, Ovadija, Jona, Mihej, Nahum, Habakuk, Sefanija, Hagaj, Zaharija, Malahija). Spise čine Psalmi, Mudre izreke, Job, Pjesma nad pjesmama, Svitak o Ruti, Tužaljke, Propovjednik, Svitak o Ester, Daniel, Ezra i Knjiga ljetopisa.

⁷ Brandl (2023), 383 (Mišna); 390–391 (Talmud).

⁸ Responsa predstavlja skup literature koji se sastoji od autoritativnih odgovora na pitanja o halahi postavljena rabinima i drugim vjerskim autoritetima. Eisenberg/Scolnic (2001), 128.

⁹ Intelektualni pokret, koji je nastao početkom 19. stoljeća, a teži kritičkom istraživanju židovske literature i kulture (uključujući, naravno, i rabinsku literaturu) pri kojem upotrebljava znanstvene metode, kako bi analizirala početke židovske tradicije/židovskih tradicija. Brandl (2023), 392.

proučavanja te odlučuju promijeniti takvu situaciju i počeli su upotrebljavati znanstvene metode kako bi rekonstruirali originalne tekstove, identificirali početke razvoja židovske tradicije, stavljajući je u širi kontekst svjetskih kultura/civilizacija. Oni su židovsku kulturu/civilizaciju stavljali *an par* (europskoj) kulturi/civilizaciji te, na taj način, podizali i židovski pojam i samopouzdanje. U okviru ovoga pokreta razvila se i židovska historiografija, a ponovno je otkrivena i židovska srednjovjekovna poezija. Predstavljalo je to veliki odmak od Rambama, najpoznatijega židovskog filozofa, koji je bavljenje poviješću smatrao gubljenjem vremena. (Havel, 2013; Yerushalmi, 1982; Brandl, 2023).

Pored same književnosti, broj napisanih knjiga treba promotriti kroz jezičnu prizmu. Diglosija je bila uobičajena među Židovima otkako znamo za njih kao sljedbenike jedinoga Boga, odnosno prve prepoznate¹⁰ monoteiste; bili su višejezični. Kad su im Perzijanci, ako ćemo se referirati na knjige o Ezri, Nehemiji, Danijelu i Esteri, dali pravo na autonomiju na području današnjega Izraela, Sirije, Libanona i Jordana, služili su se aramejskim koji je bio službeni jezik u drevnom Perzijskome Carstvu. Kombinacijom aramejskoga s hebrejskim su pisani Talmud i najvažnija kabalistička knjiga Zohar, tijekom antike su se služili grčkim, a na grčkom su pisane deuterokanonske¹¹ knjige od kojih su za povijesne stvari najvažnije one o Makabejcima koje svjedoče o nastanku poznatoga blagdana Hanuke. Islamskim osvajanjima mnogi poznati filozofi toga svijeta (Rasag, Juda Halevi, Rambam) su pisali svoja djela na arapskom i uz to su mizraški Židovi imali svoj judeoarapski, Sefardi su imali judeošpanjolski, a aškenaski Židovi judeonjemački, odnosno jidiš. Dotične tri varijante židovskih jezika su fenomen njihovoga opstanka i izdvajanja u nežidovskim svjetovima raznih civilizacija. Jidiš kao budući jezik popularne i moderne židovske književnosti je ostvario najveći uspjeh u odnosu na ostala dva. Zahvaljujući jidišu razvila se židovska književnost u europskom kontekstu, a time i težnja nacionalnom samoostvarenju po uzoru na nove nacije koje su slične stvari prošle kroz vlastite narodne preporode. Iako se činilo da će ga odbaciti, odnos prema jidišu je doživio preokret zahvaljujući pokretima i njihovom zalaganju za njegovu širu uporabu budući da je to bio razgovorni jezik. Bogata književnost na jidišu je svakako jedan od fenomena židovske povijesti usporedimo li ju sa povratkom Židova u Erec Israel, odnosno kako su je u himni nazvali referirajući se na Bibliju “zemljom Siona i Jeruzalema”. Isto

¹⁰ Pridjev je upotrijebljen budući da komparativni teolozi ili proučavatelji mitova ističu da je prvi monoteizam bio u Egiptu u doba faraona Ekhmatona, kult Atona. Iako je druga tema, za to vrijedi baciti oko na knjige Josepha Campbella (*Moć mita, Junaka s tisuću lica*) ili Mircee Eliadea (*Sveto i profano, Aspekti mita*), a Yerushalmi u Zakhoru ističe Eliadea ukazujući da judaizam prihvaća jedinstvenost svakoga događaja odbacujući cikličnost.

¹¹ Dotične katolička i pravoslavna crkva priznaju, a samo prve dvije su nađene na hebrejskom među Kumranskim spisima: Tobija, Sirah, Knjiga mudrosti, Baruh, Judita, Makabejci itd.

vrijedi usporediti s obnovom hebrejskoga kao govornoga jezika, uz to što je jedan od rijetkih koji je opstao među drevnim semitskim jezicima (Yerushalmi, 1982; Havel, 2013; Havel 2015).

U sljedećim poglavljima, ukratko će se razmotriti povijest dotične književnosti, njena djela i sve što je donijela, a uz to i jidiš kao jezik. O književnosti će se razmotriti kako se razvila i koja su prvotna djela napisana na jidišu prije devetnaestoga stoljeća, a o samome jeziku njegov razvoj. Tko se u početku služio jidišem i kakav mu je položaj bio do devetnaestoga stoljeća u odnosu na hebrejski, aramejski i jezike nežidova kojim su se određeni Židovi radi opstanka pa naknadno radi emancipacije i asimilacije koristili? Također, ukratko će se spomenuti njegovo stanje danas i gdje se danas njime služe i gdje je priznat kao manjinski jezik.

3.1 Usmena, stara i moderna književnost

O usmenoj književnosti se može kazati jako malo. Isto kako su nastali dijelovi Tanaha, tako su i određeni Židovi za svoja djela na jidišu nailazili u kulturi sjećanja. Živjeli su u egzilu dugo godina i doživjeli su progone tijekom Križarskih ratova Židovi koji su živjeli na području Francuske, Njemačke i sjeverne Italije. Do trinaestoga stoljeća ne možemo govoriti o pisanoj književnosti budući da se ništa nije zapisivalo ili je bilo uništeno i nestalo je u jeku progona nad Židovima. (Werber, 1974; Solar 1977; Yerushalmi 1982).

Navedeno ih nije spriječilo da kroz usmenu predaju očuvaju sjećanja, u čemu su najviše odigrale ulogu za staru i modernu književnost priče o dolasku Mesije čega bi se sjetili tijekom svih blagdana i priče o rijeci Sambation iza koje se kriju crveni Židovi ili izgubljena izraelska plemena. Za sklonost usmenim pričama Wiener navodi iduće: *Židovi su oduvijek posjedovali urođenu ljubav prema pripovijedanju koju su im izoštrili njihova putovanja. Vjerske i poluvjerske priče su bile nedovoljne u zadovoljanju njihove znatiželje, a unatoč raspravama rabina o dopuštenosti čitanja stranih pustolovnih knjiga nastavljali su sa stvaranjem i umnažanjem apokrifne i svjetovne narodne književnosti koja zaokuplja proučavatelja svojom raznolikošću. Najzagrijanije za ove priče su bile žene, koje su stekle malo znanja na jeziku svoje vjerske tradicije i koje su poznavale dovoljno hebrejska slova da bi pročitale pučke knjige posebno pripređene za njih.*¹²

¹² Wiener (1898), 26: The Jews have always possessed an innate love for story telling which was only sharpened by their travels. The religious and semi-religious stories were far from sufficient to satisfy their curiosity, and in spite of the discussions by the Rabbis of the permissibility of reading foreign books of adventure, they proceeded to create and multiply an apocryphal and profane folk-literature which baffles the investigator with its variety.

Iz navedenoga se vidi koliko je bilo rabinskoga protivljenja svjetovnoj književnosti prije svega i da su žene i oni kojima je hebrejski bio slabo poznat imali sklonost pričanju priča na jidišu. Najstariji stih na jidišu je zabilježen iz molitvenika u Wormsu 1272. godine. U trinaestom i četrnaestom stoljeću na jidišu su zabilježene starozavjetne formule i glosari biblijskih mjesta. Unatoč već spomenutom protivljenju pisanja vjersko-nabožnih tema na jidišu, u djelu iz trinaestoga stoljeća *Knjiga pobožnih* (Sefer hasidim) su isticali važnost poučavanja pobožnosti na pučkom jeziku napadajući pučke zabavljače. Jedno od prvih sačuvanijih djela je starozavjetna priča o Josipu na jidišu "Jojsef Hacadik" (1382.) nađena u Kairskoj genizi 1957. Godine 1544. u Augsburgu imamo prijevod Knjige o kraljevima i o Samuelu (jidiš Shmuel-bukh, Melokhim-bukh). Imena autora su nepoznata, no pjesničko obrađivanje djela (ningun) ukazuje na utjecaj njemačke ranosrednjovjekovne lirike čijom su metrikom pisane. Prva knjiga koja je doživjela svoje tiskanje u Mantovi 1590. godine je *Ziten-bukh* ili *Minhogim-bukh* (Knjiga običaja) i bila je napisana u Veneciji. Židovi su imali svoje lutalice-zabavljače *spielmane* ili *lecone*¹³ na hebrejskom koji bi prisustvovali svadbama, obrezivanjima te veselim blagdanima Purimu i Hanuki. Kroz šale i pjesme su iznosili nadu u spas od pošasti koje su ih udešavale. Razvojem tiskarstva proširiše književnost od šesnaestoga stoljeća, a u tome se istakoše pakentregeri (putnici-izdavači knjiga) kao distributeri knjiga. Prepisivali bi neka njemačka djela u skladu s judaizmom, izbacujući sve protivno njemu i ubacili bi biblijsko-talmudsko-midraške motive. Takav prijevod i obrada je reprezentativan u slučaju talijanske romanse o engleskom junaku Bevisu od Hamptona koji se zove na talijanskom Buovo d'Antona, a učeni Židov iz Neustadta kod Nürnberga, Elijahu Levita, ga je nazvao Bovo d'Antone. Viteške vrline postojanost, vjernost, odgoj, stega i čast se nisu razlikovali od rabinskih nauka za vjernike. Dotičnom Leviti je pripisivan prepjev u sličnom stilu provansalskoga epa *Paris et Vienne-Pariz un Viena*. Također su poznate obrade viteških romana kao što je *Dvor kralja Artusa* (Kenig Artis Hoif). Francuski viteški romani, njemački ep Nibelunzi i tadašnji talijanski pjesnici Ariosto i Tasso su ostavili djelomice vidljiv utjecaj na tadašnje stvaralaštvo na jidišu. Popularno djelo *Majsebukh* (heb. Maase-događaj, pripovijest) izdano je u 1602. u Baselu. U predgovoru čitateljstvu je naglašeno da mu je svrha pružiti duhovnu hranu odvrćajući ih od viteških romana. Djelo sadrži 257 pripovijedaka iz Talmuda, midraša, rabinskih i kabalističkih spisa te iz njemačkih i istočnjačkih narodnih pripovijedaka. Zadnjim dvjema je dodan židovski kolorit i pisane su na pučki način s

Most addicted to these stories were the women, who received but little learning in the language of their religious lore, and who knew just enough of their Hebrew characters to read in the vernacular books specially prepared for them.

¹³ Lec-podrugljivac u Psalam 1:1

naravoučenjima o pravednom životu. Iduće djelo u sedamnaestom stoljeću je *Cene rene* (hebr. Cenea urena – izidimo i vidimo) Jakova ben Jichoka Aškenazija iz Janówa (Poljska). Sadrži pet Mojsijevih knjiga i pet svitaka Staroga zavjeta (heb. megilot): Estera, Propovjednik, Pjesma nad Pjesmama, Tužaljke i Ruta. Sadržaji su raspoređeni po ritmu i rasporedu čitanja Tore i Proroka u sinagogama. Dotično djelo je tiskano u Lublinu 1616., a bilo je namijenjeno kao djelo za žene i djevojke kao pučka Biblija za rani odgoj u tadašnjim židovskim domovima Europe, a u dvadesetom stoljeću je kao takvo poslužilo u Americi. Sjećanja na stradanja u Križarskim ratovima i naknadno u kozačkim pokoljima diljem suvremene Poljske i Ukrajine su natjerala Židove da se odaju praznovjerju i mističnim zanosima što je došlo do izražaja u pjesništvu. Reprezentativna djela takve tematike su *Vinhas-lid* Elhanana ben Avrahama Helena, *Švediš-lid*, *Ejn šejn lid* i *Hurben Vorms*. Prvo djelo svjedoči o izgonu iz grada i nastavku života u getu, a drugo o opsadi Praga i progonu Židova 1649. *Lijepa pjesma* (Ejn šejn lid) govori o progonu Židova iz Beča 1670, a *Hurben Vorms* (hebr. hurban – uništenje, propast) o rušenju grada Wormsa što su učinile francuske trupe 1689. spalivši židovsku četvrt. Neke pjesme su govorile o optužbama za ritualna ubojstva kao što je *Pripovijest o Ješurunu* (Majse Ješurun) o parnici protiv dubrovačkoga Židova Izaka Ješuruna 1622. pod optužbom za ubojstvo jedne djevojke što je iznijela žena na zlu glasu Marija Matkova. Povijesni žanr *zihrojnojs* (heb. zihronot – sjećanja, memoari) ima reprezentativnost u djelu autorice Glikl fun Hameln. Autorica je rođena 1645. u Hamburgu, imala je mnogo djece, postala je udovicom, posjetila je Hameln, Hamburg, Metz i dijelove srednje Europe. Nevjerojatna je spisateljska djelatnost žene u židovskom svijetu koja ima znanje o svjetovnim i svetim stvarima. Umjetnički dnevnik Glikl fun Hameln je svjedočanstvo majčinske skrbi za djecu i velike ženske odgovornosti u obitelji (Wiener, 1899; Liptzin, 1972; Werber, 1974).

U osamnaestom stoljeću sličnu književnu vrstu dotičnom zihronojsu imamo u autobiografiji Aharona Iciksa u kojoj on opisuje stanje švedskih i njemačkih Židova. Krajem sedamnaestoga stoljeća svjedočimo i prigrljenju kazališta koje su bili tretirali još od antike kao mnogobožačko slavlje. Prva takva drama koju su napisali zasnovanu na pokladnim igrama i farsama putujućih glumaca je Ahašverojš-špil¹⁴ iz 1697. koja je izvedena u Frankfurtu 1708. Niti prosvjetiteljski pokret Haskala, koji nije imao sklonost prema književnosti na jidišu, poput srednjovjekovnih rabina nije naišao na njegovo odbacivanje. Zvanično su pozivali na njegovanje hebrejskog, a zagovarali su upotrebu jezika sredine. Tako je bilo u Ruskom

¹⁴ Ahašverojš-špil (Drama o Ahasveru) (https://huc.edu/library_blog/purim-spiel-and-yiddish-theater, pristupljeno 29. siječnja 2024.)

Carstvu gdje se u odnosu na njemačke zemlje i ostatak aškenaskoga svijeta jidiš nije potisnuo. Icik Ajhel se kao maskil istaknuo svojom komedijom 1792. *Rabin Hanoh* ili *Što da se time čini* (Reb Henoh oder vos tut men damit) u kojoj ismijava nazadnjaštvo i mračnjaštvo starijih naraštaja. Abraham ben Wolf Halle u djelu *Lakoumnost i pobožnjaštvo* (Leihtzin un frumelaj, 1796.) isto što i Ajhel, a u veseloj igri *David pobjednik Golijata* (Dovid der beziger des Golies) potiskuje stari purimšpil ukazujući na besmislena i nesvršishodna lakrdijaštva. Kao protivnici Haskale su se istaknuli pobornici pijetističkoga misticizma hasidizma. Oni su prenosili na jidišu priče o osnivaču Ba'al Šem Tovu (Bešt). Umjetničku obradu o Ba'al Šem Tovu je učinio praunuk Bešta, Natan iz Njemirova prema pričama učitelja Nahmana Braclavera. U dotičnom djelu nastojao je pomiriti filozofska razmišljanja koja su sadržavala proturječja, a mimo učiteljeve volje ih je učinio pjesničko-pučkim tvorevinama prožetim alegorijom. *Priče Nahmana Braclavera* (Sipure majsijes Nahman Braclavera) su tiskane 1818. i imale su jak utjecaj na kasniju jidiš književnost. Tanah je doživio svoj prijevod na jidiš perom Mendela Levina iz Satanova. Budući da je prosvjetiteljstvo imalo utjecaj u Galiciji, tu su Berl Broder i Velvl Zbaražer (Wolf Ehrenkranz) osnovali protuhasidsku satiru želeći proširiti ideje prosvjetiteljstva na jidišu. U Poljskoj Šlojme Etinger piše djelo *Komedija O Serkeleu ili Lažni spomendan mrtvima koja se zbila u Lavovu 1635.* (Komedie in finf aktn fun Serkele oder di falshe yortsayt, geshen in Lemberg shnas 5595.). Po uzoru na njemačke književnike Lessinga i Lenaua piše zbirke basni o sukobu tradicionalnoga načina života s prosvjetiteljstvom. Ukrajinski maskil Hajim Hejkel Hurvic (Gurvič) je preveo 1817. u Berdičevu Campeovo *Otkriće Amerike* koje su prigrlili konzervativni čitatelji. Itzhok (Isaac) ber Levinzon z Kremenjeca, Mendelssohn ruskih Židova, napisao je satiru *Pusti svijet* (Hefkter velt) u kojoj istupa protiv čudotvornih rabina i moćnika u židovskim općinama. Iako zagovornik istiskivanja jidiša iz svakodnevnice, napisao je i purimsku satiričnu pjesmu *Tako govoraše Laban samome sebi* (Azoy shmuest Lovon alayn tsu zikh). U Odesi su se istaknuli maskili Israel Aksensfeld i Avrohom ber Gotlober. Aksensfeld je pisao na jidišu razne kazališne komade, pripovijesti i romane u kojima opisuje nečasne postupke nekih rabina; u komadu *Prvi židovski novak* (Der erster yiddisher rekrut) govori o djelovanju Carskoga ukaza 1827. o općoj vojnoj obvezi kako su židovski mladići prisilno novačeni i prekrštavani. Gotlober u satiričko-pamfletskom tonu opsiuje bijedu naroda izvrgujući ruglu praznovjerje hasida: komedija *Pokrivač ili dva vjenčanja u istu noć* (Dos dektukh oder tsvey hupes in eyn nakht), satirična poema *Sajam ili Veliki sabor u šumi kada su zvijeri izabrale lava za kralja* (Der seym, oder Di groyse asife in vald, ven di hayes hobn osgeklibn dem leyb far a melekh), pjesma *Bijedni Izraelčić* (Der bidne Yisrolok) (Wiener, 1899; Liptzin, 1972; Werber, 1974).

Šezdesete i osamdesete devetnaestoga stoljeća mogu se označiti kao prijelazno budući da je nestajalo dvojezičnih spisatelja i jidiš je prevladao, a k tome su se trojica autora istaknuli kroz svoje bogate opuse da su ih i nežidovi prepoznali i tako se nastavljalo poslije njih. Aleksander Zederbaum 1860. u Odesi je izdavao novine *Hamelic* (heb. tumač, posrednik, pravobranitelj) kao glasnik Haskale da bi nakon dvije godine započeo s novinama na jidišu *Koyl mevaser* (Kol mevaser – Glas vjesnika). Istovremeno u Vilniusu je djelovao Mihel Gordon koji prvotno je pisao na hebrejskom, a zatim na jidišu napisavši popularne pjesme imajući za uzora J.L. Gordona: *Ustani narode moj* (Shtey oyf mayn folk) i *Židov u dijaspori* (Der Jid in goles) u kojima je bio predstavljen idejni program Haskale. Pjesnik iz Vilnusa Eljokim Cunzer je ostavio iza sebe 600 pjesama. Avraham Goldfaden koji je kao slikar i redatelj osnovao prvo židovsko kazalište u Iašiju, postigao je uspjehe zbirkama pjesama *Židovčić* (Dos Jidele, 1868.) i *Židovka* (Di Jidene, 1869.). Novoosnovano kazalište je predstavio diljem svijeta postigavši uspjehe u raznim komadima dodavši im suvremeni narodni humor: *Baba i unuk* (Di bobbe mitn eynikl), *Novaci* (Di rekrutn), *Nijema nevjesta* (Di shtume kale), napisavši navedena djela stvorio je židovsku pučku operetu-vodvilj. Jichok Joel Linecki iz Vinice daje primjer borca u mladosti protiv hasidske zatucanosti koji se rodio u fanatičnoj obitelji. Napisao je zbirku pjesama *Bijesni maršalik-lakrdijaš* (Der beyzer marshalik). Suradnjom sa Zederbaumovim časopisima u Odesi objavio je roman u dva dijela *Poljski dječarac* (Dos poylishe yingl) u kojem opisuje zlopačenje hasidskoga dječaka dajući uvid u unutarnji život hasidske obitelji. Nahum Meir Shaikewitz, znan kao Šomer, je napisao 200 romana i pripovijedaka te 50 kazališnih komada od čega vrijedi istaknuti *Siromašni milijunaš* (Der oremer milioner), *Lažni princ* (Der falsher hertsog), *Blago ili Hladni razbojnik* (Der oyster oder Der kalter gazlen). Navedenim djelima ustupio je čitanje svjetovne književnosti najširim krugovima i pobudio je interes za nove stvari. Jedan od posljednjih književnika koji je pisao uz jidiš prvotno djela na hebrejskom je Šolem Jaakov Abramovič poznatiji kao Mendele Mojher Sforim (Mendele prodavač knjiga) (Wiener, 1899; Liptzin, 1972; Werber, 1974; Frieden, 1995).

Uz Šolema Alejhema i Ichoka Leiba Pereca će postati jednim od klasičnoga trija moderne književnosti na jidišu. Njegov prijelaz na jidiš objašnjava ulomak iz Friedenova djela o klasičnom triju:

Abramovič objašnjava razlog svoga povijesnog prebačaja na jidiš u ulomku iz 1889.: "Onda si rekoh, tu sam i promatram držanje našega naroda i nastojim im dati priče iz židovskoga izvora na svetom jeziku, ipak većina ih ne zna ovaj jezik i pričaju jidiš (jehudit aškenazit). Kakva je korist od piščevoga truda i ideja ako nije koristan svom narodu? Ovo pitanje – Za koga se trudim? – mi daje nemira i

odvede me u veliku zbunjozu". Izbor između hebrejskoga i jidiša stvori sveobuhvatni društveni izvještaj koji ukazuje na autorov apel elitnom čitateljstvu ili široj publici.¹⁵

Zalažući se za maloga čovjeka i one prezrene, napisao je pripovijetku u Zederbaumovom Hamelicu *Mali čovjek* (Dos kleyne menshele) kao životopis preprednjaka Avremela Takifa koji je, ne prezajući ni pred čim, postao općinski poglavar od siromašnoga beskućnika, bogateći se na račun zajednice. *Hromi Fiške* (Fishke der krumer, 1869.) je slika društvenoga stanja siromašnih odnosno „prosjaka, skitnica i lopova, u kojima otkriva poetske duše u kolibama, anđeoske likove među društvenim talogom, blistavu plemenitost kroz ofucane vanjštine, ljubaznost koja liječi nasilje i radost koja upada u patnju.”¹⁶ *Taksa ili Banda gradskih dobročinitelja* (Di takse oder Di bande shtot baal-toyves) predstavlja mračnu sliku nezasitnosti gradskih poglavara koji su prigrabili u svoje ruke naplatu posebnoga vladinog poreza na košer hranu. *Djelo Kljusina* (Di klyatshe, 1873.) opisuje alegorijsko stanje židovskoga naroda kroz sudbinu gonjene kljusine. Godine 1878. proslavio se putopisnim romanom *Putovanje Benjamina Trećega*¹⁷ (Masoos Binyomin hashlishi), a na sadržaj mu ukazuje poljski prijevod Donkiszot Zydowski. Djelo *Čarobni prsten* (Dos vunshfingerl, 1888/9.) prikazuje židovski život u vrijeme carevanja Nikole I., a preveden je na hebrejski kao *U dolini suza* (Be'emek ha-baha). O recepciji njegovih djela najbolje govori iduće:

Židovska književna povijest od Bialika, zbog pragmatičnih razloga vezanih s pojavom cionizma, je naglasila Abramovičevu važnost kao hebrejskom autoru. Dok Šolem Alejhem nazove Abramoviča “djedom” jidiš književnosti i učinivši to nadjene sebi počasnu lozu¹⁸, Bialik je uzvisio moderni hebrejski veličajući vrline Abramovičeva utjecajnoga stila. Ustvari, drugi autori su učinili podjednako uočljive uspjehe u hebrejskom stilu; I.L. Perc je usvojio aerodinamičniji, modernistički pripovjedački glas u svojim hebrejskim pričama od 1886 do 1894. Abramovičev hebrejski se često govori kroz usnik Mendelea što je svjesno zastarjelo: barokno, odražavajuće, usporeno, opisno i prepuno nejasnoga rječnika izvučenoga iz različitih ulomaka biblijskih, talmudskih i posttalmudskih spisa.

¹⁵ Frieden (1995), 25: Then I said to myself, here I am observing the ways of our people and seeking to give them stories from a Jewish source in the Holy tongue, yet most of them do not even know this language and speak Yiddish [yehudit ashkenazit). What good does a writer do with all his toil and ideas if he is not useful to his people? This question-For whom do I toil?-gave me no rest and brought me into great confusion" (SZ 122-23). The choice between Hebrew and Yiddish made an all-encompassing social statement, indicating the author's appeal either to an elite readership or to a wider audience.

¹⁶ Liptzin (1972), 43: his narrative of beggars, vagabonds and thieves, revealed poetic souls in hovels, angelic characters among the dregs of society, nobility shining through tattered exteriors, kindness healing brutality, and joy breaking in upon suffering.

¹⁷ O dotičnom djelu više u poglavlju iz antologije Satira djeda jidiš književnosti.

¹⁸ I. L. Perc je smatran ocem, a Šolem Alejheme unukom jidiš književnosti.

Uspio je doseći opću publiku hvatajući usmene intonacije govora na jidišu dok njegovo visoko aluzivni, književni hebrejski ostaje stečenim ukusom¹⁹.

Spomenuti Šolem Alejhem, pravo ime mu je bilo Šalom Rabinovič, se prvi svjetski proslavio tijekom života u spisateljskoj karijeri. Osobitošću stila i istinskim humorom se izdvojio od svih ostalih umjetnika jidiš riječi. Prvo je pisao na hebrejskom pod utjecajem hebrejskoga romanopisca Abrahama Mapua, a pseudonim je uzeo 1883. u doba prvih pogroma. Idući ulomak najbolje govori kamo su ga odveli uzori i njegova stilska individualnost:

Šolem Alejhem jednom prokomentira da bi opravdao jednostavnost svoje proze, "Zašto bih pisao stilom Jude Halevija²⁰, a ne stilom Šolema Alejhema? Ili ako stvarno moram pjevati kao drugi pjesnik, hoću pjevati kao pjesnik nad pjesnicima-narod." Premda je pretjerao u prenošenju glasova ljudi svakodnevnice, nije mogao preslikati izravno iz života zato što su drugi autori postavili književne prethodnike. Htio je opisati židovskoga prodavača knjiga, naprimjer, no teško je sada opisati nečijega vlastitog prodavača knjiga – poslije Abramovičeva. Svjesnost glede toga pretrpanoga književnog terena natjera Davida Frishmana da kaže Šolemu Alejhemu 1889: "mogao si napisati Stempenjua bolje, tisuću puta bolje, da nisi pao pod zlosretni plan da imitiraš Abramoviča."²¹

¹⁹ Frieden (1995), 34: Judaic literary history since Bialik has, for pragmatic reasons linked to the rise of Zionism, emphasized Abramovitsh's importance as a Hebrew author. Much as Sholem Aleichem dubbed Abramovitsh "the Grandfather" of Yiddish literature and in so doing accorded himself a venerable lineage, Bialik exalted modern Hebrew by extolling the virtues of Abramovitsh's influential style. In fact, other authors made equally remarkable advances in Hebrew style; I. L. Peretz adopted a more streamlined, modernistic narrative voice in his Hebrew stories of 1886–94. Abramovitsh's Hebrew, often spoken through his mouthpiece Mendele, is consciously archaic: it is baroque, reflective, slow-paced, descriptive, and brimming with recondite vocabulary drawn from disparate layers of biblical, talmudic, and post-talmudic writing. He succeeded in reaching a general audience by capturing the oral intonations of Yiddish speech, whereas his highly allusive, literary Hebrew remains an acquired taste.

²⁰ Juda Halevi (Tudela ili Toledo, oko 1075 – Kairo ili Aleksandrija, Egipat, 1141): španjolski židovski pjesnik i religijski filozof. U slavu Svete zemlje napisao glasovitu Odu Sionu (Zionide). Živio vjerojatno u Granadi i Córdoba radeći kao liječnik, a sa 50 godina ukrao se na brod i pošao u Palestinu. U mladosti je pisao ljubavnu liriku, a poslije se okrenuo vjerskim temama i postao jedan od najznačajnijih židovskih pjesnika srednjega vijeka. U gotovo 350 pjesama slavi Boga i oplakuje gubitak stare domovine. Filozofiju je smatrao nedostatnom: ako Bog po objavi jest, onda dokazi o njegovu postojanju nisu potrebni jer su svugdje prisutni. Svoju je misao izložio u Knjizi Hazarovoj (Sefer ha-Kuzari), dijalogu između rabina i obraćenoga hazarskoga kralja Bulana. Djelo je izvorno bilo napisano na arapskom, a na hebrejski su ga preveli Juda ibn Tibbon i Juda al-Kharini. Njegova je svjetovna i religijska poezija pod formalnim utjecajem arapske književnosti. Prema jednoj legendi, izgubio je život negdje u Egiptu, na putu u Jeruzalem, a prema drugoj, ubio ga je neki arapski vitez dok se Juda molio pred Zidom plača. (Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/29430>, pristupljeno 29. siječnja 2024.)

²¹ Frieden (1995), 103: Sholem Aleichem once commented, to justify the simplicity of his prose, "Why should I write in the style of Yehuda Ha-Levi, and not in the style of Sholem Aleichem? Or, if I really must sing like another poet, I want to sing like the poet of poets-the people." Although he excelled in conveying the voices of everyday people, he could not draw directly from life because other writers had set the literary precedents. He wanted to describe a Jewish bookseller, for example, but "it is very difficult now to depict one's own bookseller-after Abramovitsh's bookseller" (MBSA 196). An awareness of this crowded literary terrain led David Frishman to tell Sholem Aleichem in 1889 that "you could have written Stempenyu better, a thousand times better, if you had not fallen upon the unfortunate plan to imitate Abramovitsh."

U skladu s prethodno navedenim uspješnu pripovijetku *Nožić* (Dos meserl) o bijednoj djeci objavio je u časopisu *Yidishes folksblat*. Tri su mu romana donijela svjetsku slavu *Tevje mljekar*²² (Tevye der milkhiker, 1895.-1905.), *Menahem Mendel* (1892.-1900.) i *Motl Peysi, kantorov sin* (Motl Peysi dem hazens, 1907.). Kazališni komadi su mu postali nezaobilaznim repertoarom u židovskim kazalištima. Živeći do kraja života u SAD-u napisao je dva romana *Zvijezde litalice* (Di blondzshendde shtern) i *Potop* (Der mabul). Za kraj o opusu Šolema Alejhema dovoljno istaknuti je misli Wienera, Liptzina i Friedena:

*Sve su slike iz geta u Rusiji i Rumunjskoj, ne različite u odnosu na Bernsteinova i Kompertova. Nedostaje im spontanosti judeo-njemačkih pisaca, ali je pažljivo izvedena što se tiče forme.*²³

*U svojoj oporuci zatražio je da ga se ne pokopa među aristokrate ili bogatune već među jednostavne, časne ljude koje je oduvijek volio i koji su mu uzvratili ljubav. Deseci tisuća su prisustvovali njegovom sprovodu i milijuni su oplakivali smrt toga najvećeg od svih jidiš humorista. Njegova slava se nastavi širiti po svim kontinentima i nadmaši svakoga književnoga jidiš lika. Na stogodišnjicu njegova rođenja, Izrael, Rusija i Rumunjska su izdali posebne marke u njegovu čast, a na polustoljetnicu njegove smrti popularnost mu je rasla. U Sovjetskoj Rusiji njegove priče su bile uključene u kurikule jidiš škola, a njegove drame su izvođene u vladinim jidiš teatrima dok se takve škole i kazališta toleriralo, a on je bio prvi jidiš autor čiji se opus reizdavao u originalu kada je zabrana jidiša stupila na snagu poslije Staljinove smrti.*²⁴

Nastupi Šolema Alejhema su pristajali njegovom književnom stilu s njegovim naglašvanjem u usmenim intonacijama govora na jidišu. Pomeo je ustranu prenapuhani književni i imitirani obični izraz: "Uho Šolema Alejhema zamijeti i najmanje nijanse u govoru osobe... To je razlog zašto je monolog tako osebujan umjetničkoj formi Šolema Alejhema." Štoviše primjenjuje "skrivenu ironiju" da bi ismijavao uzvišeni jezik molitve. Njegova javna čitanja su mu omogućila da

²² O romanu više riječi u poglavlju Štetlovsko-egzilski humor u liku Tevja.

²³ Wiener (1899), 202: They are all pictures from the Ghetto in Russia and Roumania, not unlike those by Bernstein and Kompert. They lack the spontaneity of the Judeo-German writers, but are carefully executed as to form. (Dotični je Herman Bernstein koji bi američkim veleposlanikom u Albaniji, kao novinar se dopisivao s raznim književnicima svoga doba i tužio je Henryja Forda za djelo Međunarodni Židov zasnovano na Protokolima sionskih mudraca. (<https://www.yivo.org/ambassador-to-albania-the-herman-bernstein-papers-in-the-yivo-archives>, pristupljeno 29. siječnja 2024.) Drugi spomenuti je Leopold Kompert, književnik njemačkoga jezičnoga izražaja rođen u obitelji čeških Židova. Pisao djela koja opisuju geto. (https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Kompert_Leopold, pristupljeno 29. siječnja 2024.)

²⁴ Liptzin (1972), 68: In his will he requested that he be laid at rest not among aristocrats or men of wealth but among the simple, honest people, whom he always loved and who loved him in turn. Tens of thousands attended his funeral and millions mourned the passing of this greatest of Yiddish humorists. His fame continued to spread over all continents and surpassed that of any other Yiddish literary figure. On the centenary of his birth, Israel, Russia and Rumania issued special stamps in his honor and on the semi-centenary of his death, his popularity was still increasing. In Soviet Russia his tales were included in the curriculum of Yiddish schools and his plays were performed in government Yiddish theaters, as long as such schools and theaters were tolerated, and he was the first Yiddish writer whose work was reprinted in the original when the ban on Yiddish was lifted after the death of Stalin.

iskoristi suprotnost između svakodnevnoga govora na jidišu i parodiziranoga hebrejskog stila.²⁵

Na red je došao opus Jichoka Leiba Pereca koji zbog određenih nesporazuma nije bio u najboljim odnosima s djedom i unukom jidiš književnosti. Izgubio je odvjjetničku dozvolu u Zamošću zbog socijalističke djelatnosti i zato je ostatak života radio kao računovođa Židovske općine u Varšavi te se posvetio pisanju. Na njega su utjecali Haskala te poljski i ruski sunarodnjaci. Prvotno je stvarao pod utjecajem ruskoga realizma da bi kasnije podlegao utjecaju simbolizma i apstraktnosti. Mendele i Šolem Alejhem su štetl promatrali iznutra, a Perec izvana. U početku je ismijavao hasidizam a kasnije u neoromantističkom stilu opjevao je hasidizam uz pjesme, pripovijetke, drame, eseje. Značajna djela su mu: *Narodne pripovijesti*²⁶ (Folkstimlihe geshikhtn), *Hasidske priče* (Hasidishe mayselekh), te lirska drama *Zlatni lanac* (Di goldene keyt). Obzirom na njegove teme, u jednom eseju "O životu i književnosti" najbolje govore iduće riječi:

Želimo da se život osjeća kao čovjek da sudjeluje u svemu što je ljudsko, da živi i da se bori čovječno, a ako ga se uvrijedi, da se osjeća uvrijeđen kao čovjek!²⁷

Friedenovo zapažanje govori o eklektičnosti njegova stila u spisateljskom radu i privatnom, svjetonazorskom životu:

Nikad nije bio vjeran nijednom ideološkom pokretu, nego je umjesto lutao među socijalistima, židovskim nacionalistima i jidišistima. Perec je eksperimentirao sa različitim književnim stilovima što ga je dovelo u raspravu o relativnoj važnosti realizma i romantizma u njegovim pričama. Dok su Percove satirične bodlje obojene otrovom židovskoga prosvjetiteljstva, on je inicirao neohasidski trend na jidišu i hebrejskom. Nadahnuo je daljnje naraštaje mladih pisaca čiji su različiti eksperimenti oživjeli jidiš književnost u dvadesetom stoljeću. Percova kratka proza je djelovala kao sjeme kristala oko kojega se iskristalizirala modernistička jidiš proza²⁸.

²⁵ Frieden (1995), 130: Sholem Aleichem's performances suited his literary style, with its emphasis on the oral intonations of Yiddish speech. He swept aside overblown literary pretensions and imitated common expression: "Sholem Aleichem's ear perceived the slightest nuances in a person's speech... That is one reason why the monologue is so peculiar to Sholem Aleichem's artistic form." Moreover, he employs "hidden irony" to mock the exalted language of prayer. His public readings enabled him to exploit the contrast between everyday Yiddish speech and parodied Hebrew style. (Frieden citira Shimona Dobina, koji bi bundist i cionistički socijalist s čime Šolem Alejhem bi upoznat. (<https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/dobin-shimon>, pristupljeno 30. siječnja 2024.)

²⁶ Neke pripovijetke iz Hasidskih i Narodnih pripovijedaka će biti obrađene u antologijskom poglavlju dotičnoga autora.

²⁷ Wiener (1899), 210: In the introduction are given his general aims, which are not different from those expressed in his former publication. The final words of it are: "We want the Jew to feel like a man, to take part in all that is human, to live and strive humanly, and if he is offended, to feel offended like a man!"

²⁸ Frieden(1995) 231.str.: He never remained faithful to any ideological movement, but instead drifted among socialists, Jewish nationalists, and Yiddishists. Peretz also experimented with various literary styles, which led to

Budući da ova trojica označavaju početak moderne, suvremene jidiš književnosti, nabrojat će se još opusi nekih njihovih suvremenika ili onih na koje su ostavili utjecaj: David Pinski, Avraham Reizen, Herš David Nomberg, Šolem Aš, Perec Hiršbajn, I.M. Weissenberg. David Pinski se istaknuo naturalističkom tragedijom Isaac Sheftel u kojoj ukazuje na iskorištavanje radnika u procesu industrijalizacije istočne Europe. U tragediji *Obitelj Cvi*²⁹ (Di familie Tsvi) opisuje ideološke sukobe među Židovima tijekom pogroma prije Prvoga svjetskog rata i Oktobarske revolucije. Avraham Reizen je postao pjesnikom odbačenih i bijednih koji je postigao dramske efekte u pripovijetkama s nekoliko riječi. Pjesme su mu bile popularne među revolucionarima kao i pripovijetke *Drama o pet krumpira* (A drame iber finf kartoffl), *Židovske novčanice* (Yidishe matbeyes). Bijedu opisuje optimistički uz obilati humor s čovjekoljubljem. Poslije Prvoga svjetskog rata odlazi iz Varšave u New York. Godine 1928. posjetio je Sovjetski Savez utjecavši na tamošnje pisce. Šolem Aš u devetnaestoj godini je donio prvi uradak Percu i ispaio je kao najtalentiraniji nastavljajući Zlatnoga lanca s prvim romanom *Gradić* (Dos shtetl, 1904.) koji je predstavljao novi pristup malom gradiću – getu, idilični ton u jidiš književnosti. Napiše poprilično kazališnih komada od kojih je *Bog osvete* (Got fun nekome, 1907.) najviše izvođen, više u stranim nego židovskim kazalištima. Svjetski pohod na komad *Bog osvete* je počeo nakon režije Maxa Reinhardta u Berlinu. Tema o židovskom stradanju i junaštvu u povijesti predstavlja važno poglavlje u stvaralaštvu Šolema Aša. Romani *Za slavu Imena* (Kidush hashem, 1920.) i *Vještica iz Kastilje* (Kishufmaherin fun Kastilijen, 1921.) potresna su ostvarenja židovske književnosti. Dramom *Bog osvete* uznemirio je vjerske konzervativne krugove, šokirao je židovske čitatelje kristološkim romanima *Nazarećanin* (1939.), *Apostol* (1943.), *Marija* (1949.). Ovim djelima nastojao je “pomiriti židovski nauk sa sinom toga naroda rabina Ješue-Isusa”. Romani mu oslikavaju tokove kroz židovski štetl: *Reb Šlojme bogataš* (Reb Shloyme nagid, 1913.), *Lupež Motke* (Motke der ganev, 1917.), carske i revolucionarne gradove Petrograd, Varšavu i Moskvu: *Prije potopa* (Farn mabul, 1929/30.), *Američki geto* (Amerika, 1910.) *Ujak Mozes* (Onkl Mozes, 1917.), te vode u biblijska vremena i u suvremenu izgradnju novoga židovskog života u *Zemlji Izrael: Pjesma doline* (Dos gezang fun tol, 1938.). Živio je u Varšavi, Parizu, New Yorku, a 1954. se preselio u Bat Jam kraj Tel Aviva u Izraelu gdje je napisao posljednji roman *Prorok* (Der navi, 1955.). Umro je u Londonu. Herš David Nomberg je autobiografske

debates over the relative importance of realism and romanticism in his stories. While Peretz's satiric barbs were tinged with the venom of the Jewish Enlightenment, he initiated a neo-chassidic trend in Yiddish and Hebrew. He inspired successive generations of young writers whose diverse experiments guided a revitalized Yiddish literature into the twentieth century. Peretz's short fiction acted as the seed crystal around which modernistic Yiddish fiction crystallized.

²⁹ O dotičnoj detaljnije u antologiji.

sadržaje unio u svoja djela u liku cinika koji su izgubljeni u pesimizmu gubitkom vjere: *Fligelman*, *Očijukanje* (Dos shpil in libe) i *Između planina* (Tsvishn berg). Perec Hiršbajn je kao dramaturg utemeljio vlastitu putujuću grupu da je kao i mnogi dramatiisti imao izvedbe u Južnoj Africi. Njegove simbolističke drame čine jednočinke: *Grobno cvijeće* (Kvorim-blumen), *Zemlja* (Di erd), *U tami* (In der finster) i *Rukovanje* (Der tkief-kaf). Drama *Zelena Polja* (Grine felder) je doživjela filmsku ekranizaciju na jidišu 1937. Godine 1932. je napisao memoare o djetinjstvu *Mayne kinder-yorn*. I.M. Weissenberg svoja djela prožima čistim naturalizmom, a likovi su mu židovski socijalisti, bundisti. U noveli *Gradić* (A shtetl, 1906.) prikazuje revolucionarno raspoloženje židovskoga naroda i da će radnička revolucija uništiti shtetl, odnosno ono što je bio. U patetičnoj pripovijetki *Ludakinja u selu* (Di meshugene in dorf) prikazuje otežani odnos između majke i kćeri te kćerine neposlušnosti prema neželjenom suprugu (Liptzin, 1972; Werber, 1974).

Navedena su djela i autori prije devetnaestoga stoljeća, očevi moderne književnosti i nekoliko njihovih suvremenika. Iako će se spominjati drugi autori u idućim poglavljima i cjelinama, ove navedene je trebalo navesti radi pregleda književnih žanrova i početka razvoja moderne književnosti na jidišu.

3.2 Evolucija jidiša: omraženi žargon i nacionalni jezik

Jidiš je germanski jezik kojega su govorili, oblikovali i danas ga koristi dio aškenaskih Židova. Smatra se da mu povijest počinje u devetom stoljeću kada su se Židovi iz Francuske i Italije doseljavali u njemačke zemlje imajući sa sobom vlastiti jezik koji je bio kombinacija hebrejskoga, aramejskoga, grčkoga, latinskoga čije rječnike su zamijenili njemački dijalekti. Prema Wexlerovom tipu židovskih jezika, jidiš spada u idući tip „jezici koji se kroz lanac jezičnog pomaka mogu pratiti unatrag do govornog hebrejskog.”³⁰ U odnosu na druge židovske jezike koji nisu ostvarili veći značaj, dok se oživljavalo hebrejski i prije toga, jidiš je imao priliku da, unatoč elitističkom omalovažanju i čvrstim tendencijama da ga se odbaci, postane jezik jedne europske književnosti, književnosti aškenaskih Židova istočne Europe na području negdašnjega Ruskoga Carstva i Rumunjske. Duži termin za jidiš je bio *tajč-jidiš* odnosno židovsko-njemački. Dugo se razmatralo je li to njemački dijalekt, iskvareni njemački ili zaseban germanski jezik sa arameizmima, hebreizmima i naknadno sa slavizmima. Ono što se prikazalo o povijesti jidiš književnosti, rečeno je da su rabini dobar dio povijest svoja djela pisali na hebrejskom i aramejskom nastojeći držati na okupu Židove. No Tanah, Talmud,

³⁰ Abramac (2016), 33.

midraše i ostalo većina Židova nije uspjela razumjeti jer nisu svi znali jezike koji su tada bili skoro pa mrtvi. U početku je znanje isključivo jidiša bilo prisutno kod žena, djece i siromašnih, no kako je prethodno spomenuto radi odvratanja Židova od kulture nežidova koja bi ih odvrćala od judaizma, moralo se nešto pisati na jidišu.

Radi predodžbe kako glasi jidiš, navest će se riječi iz najstarijega očuvanog stiha iz spomenutoga Molitvenika u Wormsu: “gut tak im b’tag švair dis mahzoir in bejs-hakneses trag” (jid. dobro činiš ako o blagadanu teški ovaj molitvenik u hram poneseš). Hebraizmi u ovoj rečenici su sljedeći: *im* (=ako), *mahzor* (=molitvenik), *bet-hakneset* (=sinagoga), *be* (=u, o).³¹ Hebrejski izrazi o tome kako su zvali svoj jezik govornici jidiša su na hebrejskom, no u modificiranom jidiš izdanju *mame lošn* (materinski jezik), *lošonenu* (naš jezik) ili *lošn hakojdeš* (od heb. lašon hakodeš = sveti jezik). Pored navedenih kategorija od osamnaestoga stoljeća jidiš su prigrlili sljedbenici hasidskoga judaizma koji su se istaknuli kao najveći čuvari dotičnoga jezičnog fenomena zahvaljujući pričama rabina Nahmana iz Braclava. I danas se u ponekim krugovima hasidskih dinastija jidiš njeguje kao materinski jezik. Što se tiče vremena židovskoga prosvjetiteljstva odnosno Haskale tada su na njemačkom području prigrlili njemački jezik i u Zapadnoj Europi ostale jezike nežidova, a hebrejski se počeo njegovati za svjetovna djela masovno. Jidiš se tretirao kao prljavi žargon svojstven sirotinji i tradicionalistima. John Myhill navodi četiri razloga zašto se, u odnosu na njemačke zemlje, Austro-Ugarsku te sjevernu i zapadnu Europu jidiš održi u istočnoj Europi unatoč aktivnostima maskila:

- 1. istočnoeuropski Židovi još uvijek su se služili jidišem kao svojim vernakularom*
- 2. istočnoeuropski Židovi su bili siromašniji i manje obrazovani pa su i slabije znali hebrejski*
- 3. istočnoeuropskim Židovima nije previše smetalo što su nežidovi poštovali hebrejski, a prezirali jidiš*
- 4. osobito nakon 1870.godine, jidiš je stekao popularnost u istočnoj Europi zbog povezivanja s komunističkim pokretom jer se smatrao pravim “jezikom naroda”³²*

Navedeno pokazuje da se našao u suparništvu sa hebrejskim, no da se radi drukčijih prilika u odnosu na Zapad, na Istoku jidiš održao. Izlazili su dvojezični časopisi i narod je preferirao jidiš. Vrijedi istaknuti da je pored procvata kazališta među Židovima, spomenuti autor Avraham Goldfaden uveo dvije inovacije kojima vidimo da su se Židovi približavali

³¹ Werber (1974), 493.

³² Abramac (2016), 47.

suvremenim narodima Europe kroz ove dvije pjesme, uspavanka *Rozhinkes mit Mandlen* (Grožđice i bademi) i rođendanska pjesma *Tsu dayn geburstog*. Judaizam o odgoju djece govori prije svega o poštovanju prema roditeljima i da slijede ostalih 612³³ Božjih zapovijedi i nigdje ne spominje odobravanje igranja, tetošenja djece. Što se tiče rođendana, jedini put kad se u Tanahu spominje je u kontekstu faraonova slavlja, odnosno slavlja mnogobožaca i nije nešto što se odobravalo, dok se danas djelomice odobrava. Kao dio židovske današnjice neki pobožni Židovi odobravaju ovu pjesmu kao i rođendane podsjećajući što znači u kontekstu judaizma kad navršimo 5, 10, 13, 15 godina.³⁴

<i>In dem beys-hamikdesh, in a vinkl kheyder,</i>	<i>U hramu, u kutku sobe,</i>
<i>Zitst di almone, Bas-Tsiyon aleyh.</i>	<i>Sjedi sjedi udovica, usamljena kći</i>
<i>Siona.</i>	
<i>Ir ben-yokhidl Yidelen vigt zi keseyder</i>	<i>Ljulja svoga jedinoga sina Jidela</i>
<i>Un zingt im tsum shlofn a lidele sheyn:</i>	<i>I pjeva mu za laku noć lijepu</i>
<i>pjesmicu:</i>	
<i>Ay-lyu-lyu-lyu</i>	<i>La la la la</i>
<i>Unter Yideles vigele</i>	<i>Pod Jidelevom kolijevkom</i>
<i>Shteyt a klor-vays tsigele,</i>	<i>Stoji snježnobijeli dječčić,</i>
<i>Dos tsigele iz geforn handlen,</i>	<i>Dječčić ide trgovati</i>
<i>Dos vet zayn dayn baruf:</i>	<i>To će mu biti zanimanje:</i>
<i>Rozhinkes mit mandlen;</i>	<i>Grožđice i bademi</i>
<i>Shlof zhe, Yidele, shlof</i>	<i>Zaspi, Jidele, spavaj</i>
<i>Es vet kumen a tsayt fun ayznbanen,</i>	<i>Doći će vrijeme željeznica</i>
<i>Zey veln farfleytsn a halbe velt;</i>	<i>Pokrit će pola svijeta;</i>
<i>Ayzerne vegn vestu oysshpanen</i>	<i>Ići ćeš duž željeznica</i>
<i>Un vest in dem oykh fardinen fil gelt.</i>	<i>I kad prođeš, zaradit ćeš mnogo</i>
<i>love.</i>	
<i>Un az du vest vern raykh, Yidele</i>	<i>A kad se obogatiš, Jidele</i>

³³ Prema filozofu Majmonidu u Tori je 613 zapovijedi, a prva je “plodite se i množite se” (Postanak 1:24), a zadnja o zabrani jedenja neprijateljskih-neznabožičkih žrtava (Ponovljeni zakon 32:38) (https://www.chabad.org/theJewishWoman/article_cdo/aid/4085869/jewish/7-Jewish-Parenting-Principles-Inspired-by-Experience.htm, pristupljeno 31. siječnja 2024.)

³⁴ Rođendani u Postanak 40:20; navedene godine su spomenute budući da govore kad djeca mogu čitati Bibliju, Mišnu, Talmud te kad imaju bar/bat micvu. (<https://www.lovetoknow.com/celebrations/special-occasions/jewish-birthday-traditions-fitting-ways-celebrate>, pristupljeno 31. siječnja 2024.)

<i>Zolstu zikh dermonen in dem lidele;</i>	<i>Sjeti se ove pjesmice;</i>
<i>Rozhinkes mit mandlen!</i>	<i>Groždice i bademi!</i>
<i>Dos vet zayn dayn baruf</i>	<i>To će ti biti zanimanje</i>
<i>Yidele vet alts handlen,</i>	<i>Jidele će trgovati svime,</i>
<i>Shlof zhe. Yidele, shlof.</i>	<i>Zaspi. Jidele spavaj.</i>
<i>Tsu dayn geburtstog,</i>	<i>Za tvoj rođedan,</i>
<i>Tsu dayn yontev haynt,</i>	<i>Za tvoje današnje slavlje,</i>
<i>Hobn zikh farzaml</i>	<i>Okupili smo se</i>
<i>Dayne gute fraynt.</i>	<i>Tvoji dobri prijatelji</i>
<i>Hura, hura mir vintchn dir,</i>	<i>Hura, hura, želimo ti,</i>
<i>Hura, hura mir vintchn dir,</i>	<i>Hura, hura, želimo ti,</i>
<i>Mir vintchn dir gezunt un glik.</i>	<i>Želimo ti zdravlja i sreće.</i>

Dok u prvom dijelu vidimo zanimljiv motiv u spomenu Siona, u drugom vrijedi istaknuti da je riječ slavlje spomenuto kao *jom tov*, što znači blagdan. Ove su pjesme simbolična stvar; o jidiš teatru i uspjehu jidiš književnosti vrijedi istaknuti gdje se sve jidiš proširio zahvaljujući entuzijastičkoj aktivnosti židovskih književnika. Jidiš je naišao na plodno tlo u SAD-u, Južnoj Africi, Australiji, Latinskoj Americi i Izraelu. U Americi su izlazili prvi tjednici i dnevnik krajem devetnaestoga stoljeća: *Di post*, *Yiddishe gazett*, *Tageblatt*. U početku su se jidišem služile ortodoksne zajednice. Kasnije su ga prigrlili slobodarci, anarhisti, socijalisti i bivši revolucionari iz Rusije. Utemeljitelj Forvertsa, koji djeluje i danas, Abraham Cahan je pored socijalista privukao i mnoge židovske autore koji su došli u Ameriku kao što su Šolem Aš i budući nobelovac Isaak Baševic Singer. U Americi se istaknula grupa *Di yunge* koji su izbjegli pogrome u Ruskom Carstvu. Među njima je David Ignatoff koji se istaknuo djelom o imigracijama u Ameriku u djelu *Čudesne priče iz staroga Praga* (*Vundermases fun alten Prag*). U djelu snalažljivost židovskih imigranata uspoređuje s homerovskim junacima kao što je Odisej, no umjesto u lukavost, prosječan Židov se uzdaje u Boga i nauk rabina Leva iz Praga (Liptzin, 1972.).

U Južnu Afriku ih masovno dolazi iz današnje Litve u jeku pogroma 1880-ih. Nehemiah Dov Baer Hoffmann bio je pionir novinarstva na jidišu i pokrenuo je 1890. kratkotrajni tjednik *Der Afrikaner Israelit*. Prva knjiga tiskana ondje su njegovi memoari *Sefer hazikhronos*.

Novinarskim pionirštvom se istaknuo David Goldblatt pokrećući razne novine nailazeći na nepriznavanje od tamošnjih vlasti jidiša kao europskoga jezika. Jacob Mordecai Sherman došavši u Transvaal nakon mnogih lutanja i mijenjanja zanimanja o njima je napisao zbirku pjesama *U tihe sate* (In shtile shtunden). Prvi objavljeni roman govori o njegovoj situaciji kako je od mesarovog pomoćnika postao vlasnikom veleprodaje. U romanu naslovljenom kao *Zemlja zlata i sunca* (Land fun gold un zunshein) prikazuje prijateljsko raspoloženje Bura prema Židovima kao biblijskom narodu.³⁵ Također suosjeća sa ugnjetavanim crncima obzirom na kolonijalno stanje. Leibel Feldman je na jidišu objavio o gospodarskom, društvenom i kulturalnom razvoju Židova u knjizi *Židovi u Južnoj Africi* (Yidn in Dorem Afrike). Dotična studija govori o usponu i padu zajednice u Oudshoornu koji je slovio zbog trgovine nojevim perjem kao južnoafrički Jeruzalem. Svoj svjetonazor je izložio u djelu *Moj pogled na povijest* (Mein kuk oif geshikhte). Što se tiče Australije, tamo su se Židovi doselili iz Poljske. Teške dolaske o Židovima u Australiju opisao je mjesni pionir jidiš književnosti Pinchas Goldhar u djelu *Priče iz Australije* (Dertsehlungen fun Australian). Židovski došljak iz Łódźa utemeljio je prve novine na jidišu u Australiji, *Australier leben*, budući da su se doseljeni Židovi služili engleskim. Poslije Goldhara, o sličnoj temi je pisao Herz Bergner, koji se doselio u Melbourne. Roman *Između neba i mora* (Tsvishen Himel un Vaser) govori o brodu punom izbjeglica i njihovim sudbinama, a *Svijetlost i sjena* (Likht un shoten) je dirljiva priča o borbi židovske obitelji da ih se prihvati u australskoj zajednici. U Latinskoj Americi, osobito u Argentini priljev Židova je bio popriličan, ako ćemo se podsjetiti da je Argentina do dvadesetih godina dvadesetoga stoljeća bila usporediva s SAD-om po stupnju slobode i gospodarskoga rasta. Tu su imali vlastite škole i medije: *Die Yiedische Zeitung* i *Die Presse*. Poprilično ih se doselilo nakon Drugoga svjetskoga rata kao i u SAD i Izrael.

U kontekstu poslije Drugoga svjetskog rata vrijedi istaknuti Kehosa Kligeru i zbirku pjesama *Svijet me poziva da umrem* (Di velt farbet mikh shtarben) u kojima opisuje strahote njegova naroda i nečije težnje da ih se uništi samo zato što su Židovi. Ironično, nakon Drugoga svjetskog rata vrijedi istaknuti i dolazak partizana i kroničara židovskih patnji Shmerka Kaczerginskoga, zbog neprijateljskoga stava prema jidišu, kako se navodi:

U sovjetskom Vilniusu, Kaczerginski nađe posao s raznim kulturalnim organizacijama uključujući Savez židovskih pisaca. No zadovoljstvo koje je doživio u boljševičkom udaru počelo se ukiseljavati kako je osobno svjedočio u Staljinovom eksperimentu u društvenoj preobrazbi. Zajedno s većinom vilnijuskih Židova svih političkih crta, Kaczerginski je vjerovao da će novi režim tolerirati i

³⁵ Ovo se može opisati kao jedno od primjera nadahnuća za kršćanski cionizam prema današnjem Izraelu.

*podržavati sekularnu židovsku kulturu. Umjesto toga, posvjedočio je cenzuri i zatvaranju jidiš novina i tiskara i uhićenju istaknutih židovskih osoba, uključujući dugogodišnje partijske kolege koji su iznenada i bez objašnjenja etiketirani kao kapitalisti i reacionari.*³⁶

U Izraelu se vodila cionistička bitka između primata nad nacionalnim jezikom između hebrejskoga i jidiša. Vrijedi istaknuti da dok je hebrejski počeo oživljavati nakon što su djeca oca modernoga hebrejskog, Eliezera ben Jehude, počela pričati hebrejski, jidiš je Konferencijom u Černovcima 1908. bio proglašen nacionalnim jezikom gdje je prisustvovalo mnogo židovskih književnika i intelektualaca. Iako je hebrejski postao službeni jezik u Izraelu, jidiš je imao svoju govornost i književno stvaralaštvo. Mnogi židovski književnici su stvarali dvojezično. Neki prvotno na hebrejskom pa na jidišu i obratno. U današnjici jidiš se govori u hasidskim enklavama diljem SAD-a, u Izraelu, u Židovskoj autonomnoj oblasti u Ruskoj Federaciji, a priznat je kao manjinski jezik³⁷ u Švedskoj, Nizozemskoj, Rumunjskoj, Ukrajini i Poljskoj. Za kraj vrijedilo bi nadodati da riječi koje koristimo su jidiš varijante kad su u pitanju ispravna prehrana i djela (košer, heb. kašer), židovska kapica jarmulka (heb. kipa) i naziv za istočnoeuropska naselja štetl (umanjenica od riječi grad Stadt) (Slouschz, 1909; Liptzin, 1972; Werb, 2014; Abramac, 2016).

*Također jedini nobelovac za književnost na jidišu Isaak Baševis Singer reče dobivši dotičnu nagradu 1978: "Neki jidiš zovu mrtvim jezikom, tako su zvali i hebrejski dvije tisuće godina. Oživjeli su ga u naše doba na najdojmljiviji, gotovo čudesan način. Aramejski je bez daljnjega bio mrtav jezik stoljećima no onda donese na svijetlo Zohar, djelo mističizma uzvišene vrijednosti. Činjenica je da klasici jidiš književnosti su isto klasici moderne hebrejske književnosti. Jidiš još ne pregovori svoju posljednju riječ. Sadrži blaga neotkrivena očima svijeta. To bijaše jezik mučenika i svetaca, sanjara, kabalista, bogat humorom i sjećanjima koja čovječanstvo neće zaboraviti. U figurativnom smislu, jidiš je mudar i ponizan jezik svih nas, idiom uplašene i nadobudne čovječnosti."*³⁸

³⁶ Werb (2014), 16.

³⁷ Jidiš u Švedskoj (<https://www.jiddischforbundet.se/jiddisch-som-minoritetsprak/>, pristupljeno 31. siječnja 2024.); Jidiš u Nizozemskoj (https://jiddisjinnederland.nl/0.5/UK/home_uk.html, pristupljeno 31. siječnja 2024.); Jidiš u Rumunjskoj (<https://iubimbrasovul.tv/limba-idis/>, pristupljeno 31. siječnja 2024.); jidiš u Ukrajini (https://ips.ligazakon.net/document/view/ji00113a?an=43&ed=2019_08_29, pristupljeno 31. siječnja 2024.); Jidiš u Poljskoj (<https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/zydzi>, pristupljeno 31. siječnja 2024.)

³⁸ Isaac Bashevis Singer: There are some who call Yiddish a dead language, but so was Hebrew called for two thousand years. It has been revived in our time in a most remarkable, almost miraculous way. Aramaic was certainly a dead language for centuries but then it brought to light the Zohar, a work of mysticism of sublime value. It is a fact that the classics of Yiddish literature are also the classics of the modern Hebrew literature. Yiddish has not yet said its last word. It contains treasures that have not been revealed to the eyes of the world. It was the tongue of martyrs and saints, of dreamers and Cabalists – rich in humor and in memories that mankind may never forget. In a figurative way, Yiddish is the wise and humble language of us all, the idiom of frightened and hopeful Humanity. (<https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1978/singer/lecture/>, pristupljeno 1. veljače 2024.)

4. Kretanje aškenaskih Židova

Aškenaski Židovi su govornici jidiša i time nositelji književnosti o kojoj govorimo i odrazu židovske kulture, povijesti, religije i ostalih raznih epizoda u njoj. Kada se govori o aškenaskim Židovima spominjući njihova tipična prezimena, najčešće asocijacije mogu biti kada su u pitanju poznati židovski magnati kao što su Rothschildi, Goldman-Sachsi, Warburzi ili Guggenheimi. Prvi i treći su poznati po bankarstvu, a drugi po investicijskoj kompaniji, a četvrte neki znaju po muzejima u Bilbau, New Yorku i Veneciji. Aškenaz je čuveni fizičar Albert Einstein upamćen po svojoj šaljivosti i pacifizmu. Slavni neurolog kao utemeljitelj psihoanalize, Sigmund Freud, je ostavio dubok utjecaj na psihologiju. Obzirom da se ovdje piše o autorima koji su pisali na jidišu, dosta ih je bilo među američkim autorima židovskoga porijekla koji su ostvarili zapažena djela na engleskom: Bernard Malamud (*Popravljčač*), Saul Bellow (*Henderson, kralj kiše*), Norman Mailer (*Goli i mrtvi*), Joseph Heller (*Kvaka 22*), Philip Roth (*Američka pastorala*). Ne treba izostaviti i činjenicu da su prve filmske tvrtke koje će proizvesti najviše filmova na početku zvučne ere, osnovala aškenaski Židovi: Metro-Goldwyn-Mayer, Universal, Warner bros, 20th Century Studios³⁹. S druge strane, vrijedilo bi navesti da je uz dio Iraca i Talijana, dio aškenaskih Židova osnovao jednu od zloglasnijih mafija, *Undzer shtik*.

Sve navedeno je više vezano za današnje doba, no u ovoj cjelini će se razmotriti kretanje aškenaskih Židova, odnosno kako su povijesne okolnosti utjecale na preseljenje njihove kulture sa Zapada na Istok i obratno. Od povijesnih epizoda ukratko će se razmotriti kratka situacija u Poljsko-litvanskoj Uniji i Ruskom Carstvu gdje se razvila kultura štetla u kojem su održali svoju kulturalnu autonomiju bilo zato što su oni htjeli biti civilizacija za sebe, bilo zbog antisemitizma i zatvorenosti u odnosu na ostatak Europe. Vezano za književnost na jidišu, razmotrit će se kako su se prema dotičnome odnosili i ponijeli hasidi i maskili te nove ideologije izražene u cionizmu i socijalizmu. Sve navedeno će se promotriti i kroz kratke životopise i djela određenih autora.

4.1 Od Zapada prema Istoku

³⁹ Preporučljivo pogledati film Holivudizam: Kako su Židovi izmislili Hollywood. (Hollywoodism: How The Jews Invented Hollywood (1998)) (<https://www.youtube.com/watch?v=MXeHnvlmcMk&t=3361s>, pristupljeno 1. veljače 2024.) Vrijedi obratiti pažnju kako su neki od njih mijenjali imena. Zvijezda koja je doživjela stotu godinu i kojemu je materinski jezik bio jidiš, Kirk Douglas prethodno je bio Issur Danielovitch. Paul Muni, koji se rodio u Lavovu (Lemberg) i u početku je bio zvijezda jidiš teatra, prethodno se zvao Frederich Meshilem Meier Weisenfreund. Edward G. Robinson, došljak i govornik jidiša iz Bukurešta, na početku glumačke karijere je odbacio pravo ime Emanuel Goldenberg, a G mu je bio podsjetnik na njega.

Kao što je već prethodno spomenuto, prve aškenaske zajednice stvorene su u njemačkim zemljama, dijelu Francuske i sjeverne Italije. Nakon traume progona koje su Aškenazi doživjeli za vrijeme Križarskih ratova i progona iz zapadne Europe, u vrijeme vladavine poljskoga kralja Kazimira III Velikoga (1310–1370.) velik broj Židova se doseljava u Poljsku, prije svega u Krakov. U Poljskoj će cvjetati židovska kultura i trajati određena epoha njihove povijesti, takozvana istočnoeuropska koja će završiti s Holokaustom.⁴⁰ Doseljavajući se među Slavene donoseći svoj jezik, sličan njemačkome, naknadno su si davali prezimena koja su svjedočila o njihovome podrijetlu: Deutsch (Nijemac), Shapiro (Speyer) i slično. Prezimena s obzirom na porijeklo će se nastaviti: Galitzianer (Galičanin), Litvak (Litvanac), Saget (latvijsko mjesto Žogoti, Zaget). Židovi su se u Poljsko-litvansku Uniju doseljavali uglavnom u njezine istočne dijelove, gdje su se mahom nalazili novi posjedi poljskih magnata, čiji su Židovi bili svojevrсни agenti, bilo kao sakupljači poreza ili utemeljitelji svojevrsnoga srednjeg sloja. Imali su široku zakonodavnu, upravnu, sudsku i religijsku autonomiju koja je vremenom prerasla i u teritorijalnu, *Va'ad arba arcot*, a sama zajednica nazivala se *kahal*. Kao posrednike poljskih magnata, niže plemstvo, niže svećenstvo i seljaštvo doživljavali su ih kao poreznike, odnosno suradnike ugnjetavača. Tako su Židovi 1648. pretrpjeli pokolje u Kozačkim ustancima Bogdana Hmeljnickoga. Kada je Poljska bila podijeljena u tri navrata krajem osamnaestoga stoljeća, sustav *kahala* se održao u sustavu Pojasa naseljavanja (Чепра оседлости). Ovo područje je obuhvaćalo područja Poljske, Bjelorusije, Ukrajine (koja se nazivala Malorusijom, a neki dijelovi i Novorusijom), Moldavije te Litve i Latvije. Prije podjele Poljske i ponovnoga stjecanja njenih teritorija od strane Ruskoga Carstva nakon Napoleonskih ratova okolnosti su dovele veliki broj Židova u jednu državu. Rusko Carstvo kao država obuhvaćena sustavom refeudalizacije s jakim utjecajem pravoslavne crkve (treća rimska država), nije pokazala sklonost prema Židovima kad su u pitanju procesi emancipacije (Wiener, 1899; Gessen, 1914; Liptzin, 1972).

Dok su se u europskim zemljama počeli emancipirati, akulturirati i u nekima i asimilirati, udaljujući se od judaizma i općenito židovskoga identiteta, u Ruskom Carstvu poziv na emancipaciju je postojao tijekom reformi o slobodi kretanja u doba cara Aleksandra II dok nije stradao u atentatu, a među optuženima se našla Židovka iz Mazira (današnja Bjelorusija), Hesja Helfman, što je bila njegovim nasljednicima Aleksandru III i Nikoli II izlika za pogrome. Židovi su se na područjima bivšega Ruskog Carstva emancipirali tek nakon

⁴⁰ U predgovoru YIVO-om *Bilingual series: Peretz* se spominje podjela židovske povijesti na šest epoha: Palestinska, Helenistička, Babilonska, Španjolska, Istočnoeuropska i Američka. Istočnoeuropska počne krajem španjolske, odnosno 1492 kada je rekonvistom dio Židova protjeran sa Pirineja.

Oktobarske revolucije 1917. Asimilacija je već bila odbačena obzirom da su se mnogi opredijelili za socijalizam koji je poprilično favorizirao jidiš, a neki za cionizam koji je pomalo imao sklonost i jidišu i hebrejskom, dok se dio opredijelio za teritorijalističke pokrete.⁴¹

Što se tiče židovskih kretanja, iseljavanja, to je bilo tipično i za književne velikane. Naprimjer, Mendele Mojher Sforim (1836.-1917.) se rodio u Kapilju, u današnjoj Bjelorusiji, no opisivao se kao pripadnik kulture litvanskih Židova. Heder je završio u rodnom gradu u tadašnjoj Minščanskoj guberniji, a ješivu u Slucku i Vilniusu. Živio je i djelovao u raznim gradovima današnje Ukrajine. U Kamjanjec-Podiljskom upoznaje maskila Avroma Ber Gotlobera od kojega je naučio mnogo o povijesti, književnosti, ruskom i drugim stranim jezicima i poslije toga je prigrlio sekularnu kulturu. U Berdičevu je boravio do kraja 1860-ih i napustio ga je nakon sukoba sa mjesnim rabinima, a u Žitomiru je živio do 1881. usavršavajući se za učitelja u rabinskoj naprednoj školi koju je vlast podržavala. U Odesi, kozmopolitskom gradu u tadašanje doba, je bio ravnateljem tradicionalne škole Talmud Tora, a zbog Revolucije 1905. je nakratko živio Ženevi. Mojher Sforim je primjer onih Židova koji su se kretali istočnije ili su se držali područja te civilizacije koju je predstavljalo Rusko Carstvo.

Sličan i djelomično drukčiji slučaj je kod S. Anskoga (1863.-1920.), pjesnik, dramaturg i proučavatelj židovskoga folklora Volinja i Podolije se rodio u Čašnicima (današnja Bjelorusija) u tadašnjoj Vitebščanskoj guberniji da bi život skončao u Otwocku, jednom od brojnih poljskih gradova koji su prije Holokausta bili većinski židovski. Proslavio se dramom *Dibuk ili Među dvama svijetovima* (Tsvishn tsvey veltn – der Dibuk) u kojem se opisuje žena opsjednuta demonom Dibukom. Autor je himne Židovskoga radničkoga saveza Bunda o kojemu će više riječi biti u sljedećem poglavlju. Vrijedi pročitati njihove stihove koji po uzoru na Marxova djela i francusku Internacionalu pozivaju Židove na borbu protiv carizma i kapitalizma:

Brider un shvester fun arbet un noyt

*Braćo i sestre po mucu i borbi*⁴²

Ale, vos zaynen tsezeyt un teshpreyt

Svi što su raštrkani i raspršeni

⁴¹ Teritorijalizam je prethodio cionizmu, no onda se kombinirao s dotičnom ideologijom u težnji da Židovi na nasumičnom slobodnu teritoriju osnuju vlastitu državu po uzoru na ostvarene nacionalne države. Više o tome u poglavlju o četirima ideologijama: Haskala, hasidizam, cionizam i socijalizam.

⁴² Vlastiti prijevod. Kao i državne himne, ovdje su odabrani određeni stihovi. (https://sa.org.au/marxism_page/int/shvue/shvue.htm, 2. veljače 2024.)

<i>Tsuzamen, tsuzamen, di fon zi iz greyt</i>	<i>Zajedno Stijegovi su pripremljeni</i>
<i>A shvue, a shvue oyf lebn un toyt!</i>	<i>Prisegnite na život i smrt!</i>
<i>Himl un erd vet undz hern</i>	<i>Nebo i zemlja će nas čuti</i>
<i>Eydes - di likhtike shtern</i>	<i>Svijetle zvijezde će svjedočiti</i>
<i>A shvue, a shvue fun blut un fun treern</i>	<i>Zakletva krvna, zakletva suzna</i>
<i>Mir shvern, mir shvern, mir shvern</i>	<i>Kunemo se, zakletva je dana</i>
<i>Mir shvern tsu kemfn far frayhayt un rekht pravo</i>	<i>Zaklinjemo se u borbu za slobodu i</i>
<i>Mit ale tiranen un zeyere knekht</i>	<i>Protiv svih tirana i njihovih sluga</i>
<i>Mir shvern bazign di fintstere makht tame</i>	<i>Kunemo se u pobijedu nad moći</i>
<i>Oder mit heldnmüt faln in shlakht!</i>	<i>Ili u junačku smrt u bitki!</i>
<i>A shvue, a shvue, oyf lebn un toyt!</i>	<i>Prisegnite na život i smrt!</i>
<i>Mir shvern tsu firn a heylikn shtrayt! boj!</i>	<i>Kunemo se da ćemo voditi sveti</i>
<i>Biz vanen di erd vet nit vern banayt</i>	<i>Sve dok se zemlja ne obnovi</i>
<i>Keyn kabtsn, keyn nogid, keyn har un keyn shklat</i>	<i>Nema prosjaka, namjesnika,</i>
	<i>gospodara i roba</i>
<i>Glaykh zoln vern ver shark un ver shlaf</i>	<i>Jednak jakom će biti i slabić</i>
<i>A shvue, a shvue oyf lebn un toyt!</i>	<i>Zakletva, zakletva na život i smrt</i>

Pokret, čijom je himnom postala pjesma, je omogućio opstanak i procvat židovske kulture, književnosti na jidišu i poboljšanje položaja u Sovjetskom Savezu. Zato je bilo nekih Židova koji su posjećivali SSSR bivajući oduševljeni idejama i hvaljenjem socijalizma. Neki Židovi su se prije nego li je socijalizam odnosno komunizam uspostavljen iseljavali u Ameriku ili u druge dijelove anglofonoga svijeta zapadne⁴³ civilizacije. Šolem Alejhem (1859.-1916.) je primjer među velikanima koji su se odselili u Ameriku; rodio se u Perejaslavu, a odrastao je u obližnjem tadašnjem štetlu Voronkiv u Poltavskoj guberniji. U jeku pogroma 1905. koji su

⁴³ Upotreba izraza zapadna civilizacija po Huntingtonovom konceptu sukoba civilizacija se ne poklapa budući da Poljsku i Litvu u ovom kontekstu koristimo u kontekstu židovske povijesti, a Huntington je Poljsku i pribaltičke zemlje stavio u zapadni svijet, a Bjelorusiju, Rumunjsku, Moldaviju s Rusijom u pravoslavni svijet dok je Ukrajinu prikazao kao podijeljenu između dviju civilizacija, a Izrael kao usamljenu pa se tako Židovi smatraju pripadnicima zasebne civilizacije.

zahvatili Kijev, odselio se u New York, no kasnije se pridružio obitelji u Ženevi. Konferenciju u Černovcima o jidišu je propustio zbog zdravstvenih razloga. Umro je u New Yorku od tuberkuloze i dijabetesa. New York je bilo konačno boravište oca suvremenoga jidiš teatra Abrahama Goldfadena (1840.-1908.), a privremeno Šolema Aša (1880.-1957.) koji je skončao u Londonu. Goldfaden se rodi u Starokostjantinovu (današnja Hmeljnicka oblast u Ukrajini) da bi u Iašiju utemeljio prvu židovsku putujuću glumačku grupu gdje se kasnije kazališni festival nazvao njemu u čast. Djelovao je kasnije u Bukureštu, prijestolnici mlade tadašnje rumunjske države Ujedinjenjih kneževina Moldavije i Vlaške. Nakon toga imao je turneju diljem Ruskoga Carstva u izvođenju čuvenih drama *Doktor Almasaro ili Židovi u Palermu* (Doctor Almasaro, oder Die Yiden in Palermo), *Bar Kohba* i *Šulamit*. U svom konačnu odredištu u New Yorku se nakratko okušao u novinarstvu pišući za *New Yorker Yiddishe Illustrirte Zaitung*. Već spomenuti autor kristoloških knjiga, Šolem Aš, se rodio u Kutnu (današnja Poljska). U Varšavi je upoznao Ichoka Leiba Pereca i ostale novopečene književnike. Prije doseljenja u Ameriku čiji je naturalizirani građanin postao, u više navrata je posjetio Palestinu svjedočeći o gradnji židovskih naselja koja će biti dio buduće Države Izrael o čemu je napisao roman *Pjesma o dolini* (Dos gezang fun tol) konkretno o *halucima* (cionističkim pionirima) (Liptzin, 1972; Frieden 1995; Abramac 2016).

Jedan od razloga zašto su Židovi bolje živjeli u navedenom svijetu je i utjecaj znanstveno-religijskoga filosemitizma koji je procvao u tadašnjem svijetu što je kasnije dovelo do razvoja kršćanskoga cionizma:

Puritanski teolog John Owen još je u 17. stoljeću pisao o židovskom povratku u njihovu pradomovinu. Značajniji kršćanski aktivizam s tim ciljem započeo je dva stoljeća kasnije. Od 1820-ih godina kršćanski su misionari postali aktivni u propovijedanju kršćanske vjere među palestinskim Židovima i u zagovaranju židovskoga povratka na Cion. U njihovu povratku vidjeli su važan preduvjet za ispunjenje mesijanskih proroštava i obećanja vezanih uz posljednja vremena. Lord Shaftesbury (1801–1885), "najutjecajnija osoba viktorskog doba izvan službene politike, s izuzetkom Darwina", zagovarao je da britanska vlada od Turaka ishodi dopuštenje za židovski povratak u Palestinu, vjerujući da bi time bila ispunjena biblijska proroštva i otvoren put prema otkupljenju čovječanstva. Najvažnije vjerovanje u njegovu životu bilo je ono o drugom Isusovu dolasku koje je, njegovim riječima, bilo "pokretačko načelo moga života, jer sva svjetska zbivanja vidim kao podređena tome velikom događaju". Dio njegove eshatološke vizije bio je i povratak Židova u Palestinu, nakon što povjeruju u Isusa kao Mesiju, što je predstavljalo određenu sintezu starozavjetnih i novozavjetnih proroštava. U drugoj polovici 19. stoljeća razmišljanja britanskih kršćana o skorom okupljanju Židova u njihovoj pradomovini postaju učestalija, a Shaftesburyjev "cionizam" počinje dijeliti sve veći broj njegovih sunarodnjaka. Tako je zabilježeno da je

Rabin Alkalaj 1852. godine tijekom posjeta Engleskoj za svoje ideje povratka Židova na Cion pronašao više pristaša među kršćanima nego među Židovima. Prvi kršćanski cionist koji je odigrao značajniju ulogu u promoviranju židovskoga pokreta povratka na Cion bio je anglikanski svećenik William Hechler (1845–1931). On je 1884. objavio kratko djelo pod naslovom The Restoration of the Jews to Palestine According to the Prophets u kojem je predvidio skori povratak Židova u Palestinu koji će označiti početak ispunjavanja eshatoloških proroštava. Sam je bio uključen u pomaganje ruskim Židovima da pred pogromima potraže utočište u Palestini. Hechler je 1895. preselio u Beč gdje je služio kao kapelan pri britanskom veleposlanstvu.⁴⁴

Obzirom na opisano, to pokazuje sveukupne uzroke i posljedice zašto Židova najviše ima u SAD-u u sveukupnoj dijaspori (heb. galut. Za vjersku dimenziju vrijedi istaknuti da su određene protestantske crkve prve osudile antisemitizam, dok je rimokatoličkoj crkvi i pravoslavnim crkvama trebalo proći dugo do 1962. enciklikom *Nostra aetate* da se otvori dijalog između rimokatolicizma i judaizma, a pravoslavne crkve su neslužbenim dokumentom 1972. otvorile dijalog, no obje su rezervirane prema suvremenom Izraelu. Što se tiče Ruskoga Carstva, to je bila posljednja zemlja u kojoj se dogodila krvna kleveta ili optužba za ritualno ubojstvo 1911. u Kijevu o čemu je optuženi i dvije godine kasnije nevini Mendel Beilis posvjedočio u memoarima *Povijest mojih nevolja* (Di geshikhte fun meyne leyden). Iako je u SSSR-u antisemitizam bio osuđen i kažnjiv zakonom, to nije spriječilo Staljina da smakne mnoge jidiš intelektualce, a ne treba govoriti ni o animozitetu sovjetskih vlasti prema Židovima u kontekstu bliskoistočnih sukoba (Havel, 2013, 409-410; Brandl, 2023, 392–396).

4.2 Haskala, hasidizam, cionizam i socijalizam

U ovom će se poglavlju razmotriti ideologije i pokrete koji su odredili odnos Židova i njihove inteligencije prema jidišu u odnosu na hebrejski i obratno. Židovsko prosvjetiteljstvo ili Haskala je pokret koji je definirao židovski svjetonazor među europskim Židovima od 70-ih osamnaestoga stoljeća do 80-ih devetnaestoga stoljeća. Pokret je započeo u njemačkim zemljama na inicijativu Mosesa Mendelssohna (1729.-1786.). Djelujući u Berlinu, Mendelssohn je prijateljevao s raznim njemačkim intelektualcima i zalagao se za sekularizaciju, doživljavajući judaizam kao kulturalnu tradiciju. Podržavao je dijalog između Židova i kršćanskih naroda. Časopisom *Measef* (heb. skupljač) je podupirao proučavanje i oživljavanje hebrejskoga, a biuristi (heb. biur = komentar) su kao jedan od sljedbenika Mendelssohna nastojali Bibliju i Talmud komentirati kroz racionalističku prizmu bez

⁴⁴ Havel (2013), 414–416.

alegorije i mistike. Samome Mendelssohnu je bio cilj u korist hebrejskoga i njemačkoga istisnuti jidiš kojeg je opisivao kao žargon.

U Hamburgu se svojom maskilskom aktivnošću istaknuo Naphtali Wessely (1725.-1805.) koji je najviše pisao poeziju inspiriranu biblijskim sadržajima kao što je zbirka *Pjesme o slavi* (Širei tiferet). Njegove misli su najbolje izražene u djelu nadahnutim Patentom o vjerskoj toleranciji habsburškoga vladara Josipa II, *Riječi mira i istine* (Divrei šalom ve-ha-emet). Podržavao je reforme u obrazovanju Židova, no istovremeno ne odbacujući vrijednosti judaizma zahvaljujući kojima su Židovi opstali kao narod koji se trenutno preporođuje. Rabin Solomon Pappenheim (1776.-1814.) iz Wrocława, napisao je elegiju *Četiri čaše* (Arba kosot) u kojoj jadikovke hebrejskoga Werthera po uzoru na Noćne misli Thomasa Younga oplakuje jobovski svoju suprugu i troje djece. Za njemački slučaj treba podsjetiti da su Leopold Zunz i Abraham Geiger kritički pisali o judaizmu i židovskoj povijesti koristeći zanemarena djela napisana od progona iz Španjolske 1492. (Gessen, 1914; Liptzin, 1972; Yerushalmi, 1982; Abramac, 2016)

Prvotni odijek u dijelovima Ruskoga Carstva gdje je bilo odijeka je Poljska, koju su počeli osvajati, je vidljiv u sljedećem ulomku:

Mendelssohnov pokret prodro je i među poljsko-litavsko židovstvo. Međutim, ovdje je nastao obrazovni pokret, možda neovisno o izravnom utjecaju Mendelssohna. Bogati židovski trgovci, iz poljsko-litvanske regije, imajući trgovačke veze s industrijskim središtima zapadne Europe, došli su u doticaj s raznim krugovima kršćanskoga društva, od kojih su naučili početke europskoga prosvjetiteljstva. Počevši od šezdesetih godina 18. stoljeća pojavljuju se djela svjetovnoga sadržaja. Tako je rabin Jehuda Leb Margoliot 1770. godine objavio knjigu o prirodnim znanostima, gdje je protivnike prosvjetiteljstva nazvao divljacima i istaknuo da su znanosti potrebne "i za poznavanje Tore i za život."⁴⁵

Također se svjedočilo i struji, sličnoj dotičnom iz Poljske, u Bjelorusiji memorandumom 1783. rabina Jacoba Hirscha koji je zahtijevao da se u židovske vjerske škole uvedu i svjetovne stvari spominjući Mendelssohna:

⁴⁵ Gessen (1914), 64: Мендельсоновское движение проникло и в среду польско-литовского еврейства. Впрочем, здесь просветительное движение зародилось, быть-может, независимо от непосредственного влияния Мендельсона. Богатые еврейские купцы, из польско-литовского края, имея торговый сношения с промышленными центрами Зап. Европы, приходили в соприкосновение с различными кругами христианского общества, от которого и усвоили зачатки европейского просвещения. Начиная съ шестидесятых годовъ 18-го века, появляются произведения светского содержания. Такъ, раввинъ Іегуда Леб Марголиотъ выпустилъ въ 1770 г. книгу по естество-знанию, где называлъ дикарями противников просвещения и указывалъ, что науки нужны "и, для знания Торы, и для жизни".

Jacob Hirsch iz Mogileva, prožet željom da pomogne s obzirom na neznanje i posljedično bijedno i prezreno stanje svojih nesretnih sunarodnjaka predstavio je vlasti na njemačkom jeziku o podizanju umne razine mlađega naraštaja preobrazbom školskoga sustava. Dok je bio u Mogilevu, Jacob Hirsch je razgovarao o svom projektu sa značajnim suvjernicima i oni su mu obećali suradnju. A čini se da je u Petrogradu naišao na simpatije nekih uglednih ruskih ljudi. No, dakako, bilo je za očekivati da će, kada se naum provede, doći do snažnoga otpora konzervativnih elemenata, pa se Jakov Hirsch obratio povjerenstvu za pučke škole, koje je bilo pod pokroviteljstvom carice, sa zahtjevom “da pruži svoje dopuštenje i pokroviteljstvo tako da ne samo da se moj dobranamjerni poduhvat ne ometa, nego da se i promiče.” Plan Jacoba Hirscha je bio da u hederima bude suvremena poduka i da se tim najnižim školama da bolji izgled; u velikim općinama treba osnivati srednje škole, a u Mogilevu glavne, uzorne, u kojima bi se pored vjeronauka podučavali općeobrazovni predmeti i zanati također. Isprva učitelji bi morali biti samo Židovi, odgovarajuće osobe će se naći u Bjelorusiji, a neke bi mogli pozvati iz inozemstva posredstvom učenjaka Mosesa Mendelsohna.⁴⁶

Među poljskom inteligencijom se našlo i plemića koji su podržavali, a bilo je Židova koji su se im pomagali u narodnim ustancima 1830-ih i 1860-ih. Takav je bio rabin Dov Ber Meisels koji je službovao prvotno kao glavni rabin u Krakówu (Habsburška Monarhija),⁴⁷ a zatim u Varšavi (Rusko Carstvo). U Volinjskoj školi vrijedi istaknuti Isaka Ber Levinzona (1788.-1860.) koji je djelovao u rodnom Kremenecu. Njegovo djelo *Judina kuća* (Bet Yehuda) opisuje njegovu filozofiju i govori o doprinosu Židova civilizaciji da bi se ukrajinski kršćani bolje upoznali sa judaizmom. Znan kao i Ribal imao je nadimak “ruski Mendelsohn”. U litvanskoj berlinskoj školi navest će se trojica: Abraham ber Lebensohn, Abraham Mapu i Jehuda Leib Gordon. Začudo iz nepoznatih razloga u Litvi koja je bila raj rabinizma, rabini su

⁴⁶ Ibid, 65: Яков Гирш из Могилева, проникнутый желанием помочь “невежеству и, следственно, бедственному и презрительному состоянию несчастных соотчичей”, представил правительству на немецком языке записку о поднятии умственного уровня подрастающего поколения путем преобразования школьной системы. Будучи в Могилеве, Яков Гирш беседовал о своем проекте со “значительными из единоверцев”, и они обещали ему содействие. А в Петербурге, как кажется, он встретил сочувствие со стороны некоторых видных русских людей. Но, конечно, надо было ожидать, что при осуществлении намерения поднимется сильная оппозиция со стороны консервативных элементов, а потому Яков Гирш обратился в комиссию о народных училищах, находившуюся под покровительством государыни, с просьбой “дать на сие свое соизволение и покровительство, дабы мое благонамеренное предприятие не только не было препятствуемо, но еще и споспешествуемо”. План Якова Гирша заключался в том, чтобы в хедерах было лишь упорядочено обучение и самым этим низшим школам был придан лучший вид; в больших же общинах следует учредить средние школы, а в Могилеве главную, образцовую, в которых, помимо вероучения, преподавались бы общеобразовательные предметы, а также ремесла. Учителями на первых порах должны были быть только евреи,—подходящие люди найдутся в Белоруссии, а некоторых можно вызвать из-за-границы чрез посредство “ученаго Моисея Мендельсона.”

⁴⁷ Kao sudionik u prvom Parlamentu u Austrijskom Carstvu 1848 u Kroměřížu (Češka) je izgovorio šalu zašto sjedne na lijevo(link) ne desno(recht) gdje vidimo igru riječima: “Juden haben keine Rechte” (Židovi nemaju prava. Desno u nekim jezicima zvuči isto kao i pravo, među njima i u zapadno i istočnoslavenskim jezicima.) (https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Meisels_Dov_Berush, 2. veljače 2024.)

ideje Haskale prihvatili najotvorenije. Abraham ber Lebensohn (1794.-1880.) je proučio dobro Tanah, Talmud i nešto iz kabale. Bijedan život njegovih sunarodnjaka u getima i vlastita materijalna oskudica su ga potakli da piše tužne pjesme. Nakon čitanja prve mu zbirke pjesama *Pjesme na svetom jeziku* (Širei sefat kodeš), nazvali su ga ocem poezije. Kad je 1848. židovski filantrop Moses Montefiore posjetio Rusiju, objasnio mu je zašto je stanje tamošnjih Židova najbjednije. U drami *Istina i vjera* (Emet ve-emuna) skovao je geslo “čisti razum nije protiv čiste religije”. Dosljedno se suprotstavljao fanatizmu i praznovjerju. Abrahama Mapua (1808.-1867.) se smatram ocem romana na hebrejskom. Pokazujući kao dijete sklonost slobodi mišljenja u učenju Talmuda proglašen je *ilujem* (čudo od dijeteta). Pokazivao je sklonost kabali, hasidskom pokretu istovremeno boreći se s razumom i osjećajima. Opterećen teškim stanjem u rodnom židovskom naselju Slobodka kod Kaunasa, utjehu nalazi u proučavanju latinskih klasika te učenju francuskoga, njemačkoga i ruskog. Tridesetih godina devetnaestoga stoljeća započeo je raditi na svom prvijencu *Cionova ljubav* (Ahavat Cion), a u to vrijeme se Haskala proširila u gradove Žagarè i Raseiniai. *Cionova ljubav* prepričava situaciju židovskoga naroda u doba proroka Izaije iz iste knjige Proroka u Tanahu. Unatoč rabinskim prozivkama da je djelo skrnavljenje svetoga jezika, ipak je steklo popularnost. Idući roman *Samarijin prijestup* (Ašmat Šomron) govori o suprotnostima između Jeruzalema i Samarije, prvi predstavlja sve dobro, a drugi sve zlo. Od zadnjih djela vrijedi mu istaknuti priručnik o metodi poučavanja francuskog *Amon padgog* (Gospodar pedagog) i roman *Licemjer* (Ajit cavua-naslikani orao). Sva su djela bila popularna među cionistima i obnoviteljima hebrejskoga.

Jehuda Leib Gordon (1830.-1892.) je uz vjersko obrazovanje naučio mnoge strane jezike među kojima su ruski, njemački, francuski i latinski i upoznao se s ruskom književnošću i modernim hebrejskim autorima. Dvadeset godina je vršio učiteljsku djelatnost širom tadašnje Kaunaške gubernije. Godine 1872. u Petrogradu je postao tajnikom Društva za promicanje kulture među Židovima Rusije. Godine 1879. bio je uhićen zbog lažnih optužbi za zavjeru. Pjesma *Ljubav Davida i Mihal* (Ahavat David u-Mihal) govori o Davidovoj ljubavi prema kćeri kralja Šaula. Slično je i u pjesmi o Josipu i njegovoj braći, *Asenat Potifarova kći* (Asenat, bat-Potifar). Zbirka pjesama *Judine parabole* (Mišlei Jehuda) su kombinacija Ezopovih, La Fontaineovih i Krilovljevih basni s midraškim pričama. S oduševljenjem je pozdravio ukinuće kmestva pod carem Aleksandrom II i većinu njegovih reformi da napiše povijesnu pjesmu *Između lavljih zuba* (Bein šinei arajot) u kojoj u kontekstu sadašnjice opisuje židovsko-rimske ratove (66.-70.), a izgon Židova iz Španjolske 1492. u povijesnoj

pjesmi *U dubinama mora* (Bimeculot jam). Spomenuti koji su pisali na jidišu, pisali su prvotno na hebrejskom, no uvjerali su se da je nužno na jidišu objavljivati. Isto su tako pisali i pristaše cionizma, nakratko na jidišu i prešli na hebrejski (Wiener, 1899; Slouschz, 1909; Gessen, 1914; Havel, 2013; Abramac, 2016).

U drugoj četvrtini osamnaestoga stoljeća u istočnoj se Europi razvio hasidizam, „pokret religijske reforme s izraženim socijalnim profilom”, a u sljedećem ulomku će se ukratko predočiti okolnosti i mjesta nastanka:

Ideološki i povijesni okviri hasidizma općenito se asociraju s osobom i originalnim učenjem Israela ben Eliezera (1698/1700–1760), poznatijeg pod imenom Ba'al Šem Tov (“gospodar dobrog imena”, akronim Bešt). Hasidizam se brzo širio, usprkos jakoj opoziciji, osobito u Litvi (Gaon iz Vilne) i postao jednim od središnjih fenomena moderne židovske povijesti. Pokret nastaje spontano, između skupina učenjaka Tore i kabalista u jugoistočnom dijelu Poljske-Litve, osobito Podolju. Generaciju nakon Beštove smrti njegovi sljedbenici počeli su nazivati hasidima. Članovi Beštova kruga i njihovi učenici postali su karizmatični vođe brojnih zajednica na teritoriju Ukrajine, subkarpatske Rusije i Bjelorusije, privlačeći sljedbenike, osobito mlade učenjake Tore, koji su tražili ispunjenje svojih duhovnih potreba, a nisu ih uspjeli naći u tradicionalnim metodama učenja.

Na rast hasidizma utjecale su i uvjetovale ga teške prilike i tenzije u židovskom društvu, koje su bile posljedica raspadanja Poljske-Litve i ostale dvije podjele Poljske, koje su nastupile. Hasidizam se pojavljuje kao posljedica slabljenja židovske samouprave, koja je počela kao posljedica dvaju pogroma poznatijih pod imenom Masakr Hmielnickog (1648) i Hajdamak masakra, a dalje je dovedena u pitanje debaklom mesijanskih i kabalističkih pokreta Šab'taja Cvija i Jakova Franka, čije su sjene poslije pratile i hasidizam.⁴⁸

Pristaše su imali panteističko gledište te su slavile Boga kroz pjesme, ples, svirku i kabalistički misticizam. Odbačeni su kalendarski i dnevni rasporedi i molitveni propisi; važna je hasidova pobožnost kao put ka Bogu. Posrednik između Boga i ljudi je bio *cadik* ili *vunder rabin*. Dotične rabine bi se štovalo kao *admorim* (adoneinu, moreinu, rabeinu – naš gospodar, naš učitelj, naš rabin) (Gessen, 1914; Yerushalmi, 1982; Havel, 2013).

Pokret se rodio u zapadnim dijelovima Ukrajine, i time je predstavljao jednu od niza različitih struja glede judaizma:

Tako su se u zadnjim desetljećima osamnaestoga stoljeća u dubini ruskoga i poljsko-litvanskog židovstva sudarile tri struje: rabinizam, hasidizam i prosvjetiteljski pokret. Borili su se između sebe, svaki za sebe. A kasnije je došlo

⁴⁸ Brandl (2023), 375–376.

vrijeme kada su rabinizam i hasidizam zajedno digli oružje protiv zajedničkog neprijatelja – prosvjetiteljstva.⁴⁹

Protivnici hasidizma nazivali su se *mitnagdim* (heb. protivnici). Glavni mitnaged bio je Gaon rabin Elijahu iz Vilne (1720.-1797., akronim Gra). Kako su hasidi zagovarali učenje kabale, umjesto pomnoga proučavanja Biblije i Talmuda, *mitnagdim* su imali drukčije mišljenje:

Protivnik pilpula, Gaon Elijahu, istaknuo je da se za ispravno razumijevanje talmudskih odredbi mora temeljito proučiti Biblija, u kojoj nalaze svoje korijene; proučavanje Biblije pak zahtijeva potpuno poznavanje gramatike hebrejskog jezika. I zato je Gaon Elijahu smatrao nužnim napustiti ustaljeni sustav školskog obrazovanja i uvesti u nastavni krug Bibliju, talmudski spis i hebrejski jezik. Također je potrebno proučavati takve znanosti kao što su medicina, astronomija, matematika. Međutim, Gaon je ovim znanostima dao samo uslužni karakter – one su potrebne jer se bez njih ne mogu riješiti neka pitanja o kojima govori Biblija i Talmud. Pomoćna svjetovna znanost trebala bi, po mišljenju Gaona, učvrstiti u svijesti ljudi odanost drevnim ustanovama, koje nipošto nisu podložne promjenama i ne podliježu uvjetima suvremenog života. Zakon je nepokolebljiv; proučavanje i njegovo najstrože ispunjenje je cilj života – takav je bio Gaonov slogan. Gaon je blagotvorno utjecao na rabinizam vraćajući proučavanje Zakona na zaboravljeni ispravan put. Međutim, fanatično odan ritualnom rabinizmu, Gaon nije bio prijatelj širokog obrazovanja i upoznavanja židovskog naroda s kulturom okolnog stanovništva.⁵⁰

Unatoč protivnicima, hasidi su se proširili istočnom Europom. Poznate su brojne hasidske dinastije. Većina je ubijena tijekom Holokausta, no oni koji su preživjeli ponovno su uspostavili svoje dinastije uglavnom u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) ili Izraelu. Najpoznatije dinastije su sljedbenici rabina Šneura Zalmana (1747.-1813.) iz Ljozne (Bjelorusija) čiji su nasljednici Habad-Lubavič.⁵¹ Većina hasidskih dinastija dobila je ime po

⁴⁹ Gessen (1914), 65: Таким образом, в последние десятилетия 18-го века в недрах русского и польско-литовского еврейства столкнулись три течения: раввинизм, хасидизм и просветительное движение. Они боролись между собою, каждое за себя. А позже наступило время, когда раввинизм и хасидизм сообща ополчились против общего врага – просвещения.

⁵⁰ Gessen (1914), 63: Противник “пилпула”, гаон Илия указывал, что для правильного понимания талмудических постановлений надо основательно изучить Библию, в которой таковыя находят свои корни; изучение же Библии, в свою очередь, требует полного знакомства с грамматикой еврейского языка. И вот почему гаон Илия считал необходимым отказаться от установившейся системы школьного образования и ввести в круг преподавания Библию, талмудическую письменность и еврейский язык. Необходимо изучать и такие науки, как медицина, астрономия, математика. Однако, этим наукам гаон придавал лишь служебный характер—они нужны, потому, что без них некоторые вопросы, о которых говорится в Библии и Талмуде, не могут быть разрешены. Вспомогательный светскія науки должны были, по мнению гаона, укрепить в народном сознании преданность старинным установлениям, которыя отнюдь не подлежат изменению, не подчиняются условиям современной жизни. Закон незыблем; изучение и строжайшее исполнение его составляет цель жизни—таков был лозунг гаона. Гаон оказал благотворное влияние на раввинизм тем, что вернул изучение Закона на забытый правильный путь. Однако, фанатически преданный обрядовому раввинизму, гаон не был другом широкого просвещения и приобщения еврейско го народа к культуре окружающего населения.

⁵¹ Habad je akronim od hohma, bina daat = mudrost, razumijevanje, znanje).

istočnoeuropskim gradovima odakle je potjecao njezin utemeljitelj. Lubavič je ime sela, nekad u Poljsko-Litavskoj Uniji, kasnije na samom zapadu Rusije, u kojem su Habad rabini imali svoj dvor od 1813. do 1915. preselivši se iz Ljadija u današnjoj Bjelorusiji. Primjeri hasidskih dinastija u današnjoj Bjelorusiji su Karlin-Stolin, Slonim, Kojdanov; u Poljskoj Izbica-Radzin, Lublin, Kuzmir (Kazimierz Dolny), Ozerov (Ożarów), Bobov (Bobowa); u Ukrajini Belz, Sadigura (Sadhora), Stanislov (Ivano-Frankivsk), Zidičov (Židačiv), Mežbiž (Medžbiž), Breslov (Braclav), Černobil, Savran, Ružin; u Rumunjskoj Bohush (Buhuși), Klausenburg (Cluj-Napoca), Shotz (Suceava), Shtefanesht (Ștefănești). Kao i ostale ultraortodoksne struje u judaizmu, izdvajaju se načinom odijevanja (odijevaju duge svilene kapute i iznad *kipot* – *štrejmele* – krznene široke šešire ili druge vrste šešira po čemu se i razlikuju različite hasidske dinastije) te nose pejese (jidiš od heb. pejot – uvojke kose na sljepoočnicama), koje su zajedničke i nekim drugim židovskim skupinama. Bez obzira u kojoj zemlji živjeli, i danas njeguju jidiš (Gessen, 1914; Brandl, 2023; Abramac, 2016, 280-313).

Cionizam i socijalizam javljaju se nakon pogroma 1880-ih u Ruskom Carstvu(Černigov, Herson, Jelisavetgrad (Kropivnicki), Jekaterinoslav (Dnjipro), Kamjenec-Podoljski, Kijev, Žitomir) tijekom dvaju svjetskih ratova kao i međuratnoga razdoblja. Židovi su utemeljili svoj vlastiti socijalistički pokret, stranku poznatu pod imenom Bund ili Židovski radnički savez, koji je djelovao za vrijeme Ruskoga Carstva te je raspušten nakon komunističke revolucije i transformacije Ruskoga Carstva u SSSR. Mnogi Židovi bili su članovi revolucionarnoga pokreta u Carstvu te su bili članovi KPSS-a u kojem je postojalo židovsko krilo tzv. *Jevsekcija*. S vremenom je komunizam došao u sukob s cionizmom radi favoriziranja jidiša i prijezira prema hebrejskom kao predstavniku tradicije i svega reakcionarnoga (Liptzin, 1972; Brossat i Klingberg 2016).

Prije nego razmotrimo književnike, razvoj književnosti na jidišu u SSSR-u i simpatizera iste države u nesovjetskoj židovskoj dijaspori, vrijedi razmotriti kako se razvio cionizam, a potom koje su vrijednosti u početku dijelili. Cionizam je najbolje definirati kao političku misao o povratku Židova u Zemlju Izraelovu bez mesijansko-eshatoloških obilježja, po uzoru na preporođene nacije europskoga istoka u devetnaestom stoljeću. Pored dotične težnje, Israel Eldad kao teoretičar budućega revizionističkoga cionizma je istaknuo antisemitizam kao razlog za cionizam:

Antisemitizam je razbudio one Židove koji su asimilacijom izgubili dodir sa svojim židovstvom i prilagodili se, neki više, a neki manje, životu u nežidovskom miljeu. Usprkos lojalnosti društvima i nacijama u kojima su živjeli, te su iste nacije prema

njima pokazivale nepovjerenje i neprijateljstvo. Tome nepovjerenju i neprijateljstvu Židovi su se suprotstavljali još većim stupnjem asimilacije, no u određenom trenutku dosegli bi točku koja pred stavlja njezin vrhunac. Svaki od njih posebice tada je morao doći do zaključka da je jedini izlaz iz spirale neprijateljstva i asimilacije preseljenje u židovsku državu. Na tome se izvoru temelji politički cionizam, kako ga je Herzl zacrtao u Der Judenstaat. Poput Herzla, i Ben-Gurion je u cionizmu vidio način političkog opstanka židovskoga naroda, premda se kod njega, za razliku od Herzla, katkad javljala i pokoja misao koja bi upućivala na biblijske argumente povratka na Cion.⁵²

Theodor Herzl (1860.-1904.), prvotno asimilirani Židov je uvidio da su asimilacije neuspješne jer će antisemitizma biti ondje gdje su ljudi skloni egalitarizmu i ondje gdje su skloniji diversizmu. Primjeri su za to da je u Austro-Ugarskoj bila jedna od posljednjih krvnih kleveta u mađarskom selu Tiszaeszlár unatoč emancipaciji Židova. Bez daljnega je bilo šokantno za vidjeti da se tijekom Afere Dreyfus (1894.) Židove moglo smatrati petom kolonom ili vladarima iz sjene,⁵³ a slučaj se dogodio u zemlji koja je promicala slobodu, jednakost i bratstvo. Za Rusko Carstvo to nije bilo neuobičajeno obzirom da se tamo dogodila već spomenuta posljednja krvna kleveta u Beilisovom slučaju i da je na ruskom jeziku prvi put objavljeno djelo o navodnoj zavjeri poznato kao *Protokoli sionskih mudraca*. Zato su se pojavili židovski aktivisti koji su imali razne prijedloge kao protocionisti kako riješiti židovsko pitanje i među njima su bili Perec Smolenskin (1842.-1885.), maskil iz Monastiršćine, Moshe Leib Lilienblum (1843.-1910.), maskil i pisac na hebrejskom i jidišu iz Kedainiaja te Leon Pinsker (1821.-1891.), liječnik iz Odese, te sva trojica su bili članovi organizacije *Ljubitelji Ciona* (Hovevei Cion):

Lilienblumov slogan “u Palestinu!”, koji je ujedinio niz pisaca i javnih osoba kao ideološki pokret, činio se lakše provediv u praksi i on je stekao dominaciju. Peretz Smolenskin, koji je nedavno govorio o preporodu židovskog naroda na tlu Palestine, nečim krajnje dalekom, pridružio se pokretu usmjerenom na praktičnu provedbu vjekovnog sna, naseljavanje Palestine Židovima. I sam Pinsker ubrzo je prešao u redove palestofila i postao službeni vođa palestofilskog pokreta⁵⁴.

⁵² Havel (2013), 381–382. Brandl (2023), 370 navodi da se “moderni politički cionizam definira se kao međunarodni politički pokret, koji podupire židovsku nacionalnu domovinu u Izraelu. Formalno se organizira potkraj 19. stoljeća, iako su mu početci nešto stariji. Opisivan je i kao nacionalizam u dijaspori, ali i kao nacionalni oslobodilački pokret, čiji je cilj samoodređenje židovskoga naroda.”

⁵³ Dok je časnik Alfred Dreyfus bio zatočen na Vražjem otoku, u međuvremenu je otkriven pravi krivac koji je pobjegao u London. Došlo je do revizije njegovoga procesa, no ponovo je bio osuđen da bi pomilovanje i oslobođenje dobio tek 1906. Govoreći o Židovima kao petoj koloni i slično, tada se tome moglo svjedočiti u opusu Édouarda Drumonta: *Židovska Francuska* (La France juive), *Antisemitova oporuka* (Le Testament d'un antisémite), *Židovi protiv Francuske* (Les Juifs contre la France).

⁵⁴ Gessen (1914), 338: Лозунг Лилиенблума “в Палестину!”, объединив, как идейное течение, ряд писателей и общественных деятелей, казался и в практическом отношении легче осуществимым, и он получил господство. Перець Смоленский, еще недавно говоривший о возрождении еврейского народа на почве Палестины, как о чем-то крайне отдаленном, примкнул к движению, направленному к

I u tom pogledu važan je spomenik toga povijesnoga trenutka Pinskerova brošura: "Autoemancipacija" – ona je, jasnije od ostalih propovjednika iste ideje, definirala obilježja prekretnice u društvenoj misli. Vjera u emancipaciju — ako ne pravnu, onda društvenu – srušila se, a bolno razočaranje natjeralo je čovjeka da se pokori snu, s punom sviješću o svim poteškoćama koje stoje na putu do njegova ostvarenja; i upravo ih je potreba za svladavanjem takvih teškoća, koje su se činile nesavladivim, poticala da za sobom spale brodove, da u sebi ugase i najmanji odraz stare vjere u bratstvo naroda. Židovi, rekao je Pinsker, među narodima s kojima žive zapravo čine strani element koji se ne može asimilirati ni s jednim narodom, zbog čega ih niti jedan narod ne može tolerirati. Uz ostale nesvjesne praznovjerne ideje, instinkte, predrasude, judeofobija je stekla pravo građanstva među svim narodima s kojima su Židovi dolazili u dodir. Morate biti slijepi da ne vidite da su Židovi "odabrani narod" za sveopću mržnju. Neka se narodi razlikuju u svojim težnjama i instinktima – u svojoj mržnji prema Židovima oni pružaju ruke jedni drugima. U kojoj se mjeri i u kojem obliku manifestira nesklonost Židovima ovisi o kulturi jednoga ili drugog naroda, ali bit te nesklonosti svugdje ostaje ista, ne mijenjajući se nimalo, bilo da se očituje u obliku nasilja, zavidne mržnje, ili se skriva pod krinkom tolerancije i pokroviteljstva. Prosvijećeni ljudi spremni su dati Židovima sva građanska prava, ali nikada neće ići tako daleko da zaborave Židova u svome sugrađaninu. Zakonodavna emancipacija Židova je vrhunac uspjeha. Ali zakonodavna emancipacija nije društvena emancipacija, a proglašenjem prve Židovi još nisu oslobođeni isključivosti svoga društvenog položaja. U međuvremenu, rekao je dalje Pinsker, zahvaljujući svojoj sposobnosti prilagodbe, Židovi su lako usvojili strane, izvorne značajke naroda među koje ih je sudbina bacila... Često su, da bi zadovoljili one koji su im pružili utočište, napuštali svoju tradicionalnu individualnost. Usvojili su (prilično učvrstili) određene kozmopolitske tendencije, koje su ih jednako malo zadovoljavale kao što su malo činili da druge u bilo što uvjere. Nastojeći se stopiti s drugim narodima, oni su u određenoj mjeri neozbiljno žrtvovali svoju nacionalnost, ali nikada nisu postigli da ih njihovi sugrađani priznaju kao ravnopravne autohtone stanovnike. Ono što najviše sprječava Židove u težnji za neovisnom egzistencijom je nedostatak takve potrebe kod njih. A razlog svih nesreća Židova leži prvenstveno u njihovoj neželji za nacionalnom neovisnošću.⁵⁵

практическому осуществлению вековой мечты, к заселению Палестины евреями. И сам Пинскер вскоре вступил в ряды палестинофилов и стал официальным руководителем палестинофильского движения.

⁵⁵ Gessen (1914), 339–340: И в этом отношении важным памятником того исторического момента является брошюра Пинскера: "Автоэманципация", – в ней ярче, чем у других проповедников той же идеи, определились характерные черты перелома в общественной мысли. Вера в эмансипацию – если не правовую, то общественную – рухнула, и мучительное разочарование заставило покориться мечте, при полном сознании: всех трудностей, лежащих на пути к ее осуществлению; и именно необходимость преодолеть такие затруднения, которые представлялись непреодолимыми, побуждала сжигать за собою корабли, гасить в себе малейшие отблески старой веры в братство народов. Евреи, говорил Пинскер, среди народов, с которыми они живут, фактически составляют чуждый элемент, который не может ассимилироваться ни с одной нацией, вследствие чего ни одной нацией не может быть терпим. На ряду с другими бессознательными суеверными представлениями, инстинктами, предубеждениями и юдофобия полупила право гражданства у всех народов, с которыми евреи вступали в сношение. Надо быть слепым, чтобы не видеть, что евреи – "избранный народ" для всеобщей ненависти. Пусть народы расходятся в своих стремлениях и инстинктах – в своей ненависти к евреям они протягивают друг другу руки. В какой степени и форме проявляется нерасположение к евреям – это зависит от культурности того или другого народа, но сущность этого нерасположения повсюду остается одной и той же, ничуть не изменяясь,

I zato su se pod utjecajem cionizma mnogi Židovi doseljavali u Palestinu da bi Izrael osnovali tek nakon Drugoga svjetskog rata, kad su im se životi izmijenili zbog nacionalsocijalizma i kolaboracionističkih režima u istočnoj Europi: u Poljskoj su nacionalsocijalisti uradili svoje kao i njihovi kolaboracionisti od Francuske do okupiranih dijelova Sovjetskoga Saveza u deportacijama Židova u šest logora smrti (Auschwitz, Belzec, Chelmno, Majdanek, Sobibor, Treblinka) kao i u ostale manje poznate iz istočnoeuropskoga dijela (Kaiserwald, Kauen, Vaivara) da se ne spominju još oni iz Njemačke i drugih srednjoeuropskih država (Buchenwald, Dachau, Loborgrad, Mauthausen, Sajmište, Theresienstadt), a k tome i oni u kojima su odgovornost imali kolaboracionisti (Jasenovac i drugi- ustaše; Transnistria-Ionescovi legionari). Poljski i mnogi bjeloruski gradovi više nisu bili većinski židovski, a ugledne zajednice su nestale u raznim gradovima Rumunjske, Ukrajine, Litve, Latvije i Estonije te u nekim ruskim mjestima zapadno od linije Lenjingrad-Moskva-Staljingrad. No u tim dijelovima Europe u odnosu na zapadnu Židovi su formirali svoje antifašističke pokrete otpora. A što se tiče razlaza cionizma i socijalizma odnosno komunizma, cionisti su, nakon mnogo kolebanja, bili za naseljavanje Palestine. Neki su književnici kratko pisali na jidišu, a među njima su najpoznatiji pjesnik Haim Bialik i nobelovac Šmuel Josef Agnon. Glede ideoloških pozicija budući prvi premijer Izrael David ben Gurion (Grün) bio je članom *Radnici Ciona* (Poalei Cion) koju su smatrali komunističkim krilom cionizma-kriptokomunistima. Neki književnici, poput Nathana Birnbauma, isprva su bili pristaše cionizma da bi ga naknadno odbacili. U razdoblju kad su formirani Cionistički kongres i Bund, odnosi jidiša i hebrejskog su bili takvi da je prvi kohezivni društveni čimbenik među dijasporom, a drugi među Židovima koji se vraćaju u Zemlju Izraelovu. Otac filozofije militantnoga jidišizma, Haim Žitlovski (1865.-1943.), je iznosio svoje misli o uzvišenosti jidiša kao biti teritorijalizma i dijasporskoga nacionalizma o čemu je napisao u djelu *Židovi i židovstvo* (Yidn un Yiddishkayt) prožetom njegovim sekularističkim težnjama u koje je

проявляется ли оно в форме насилия, завистливой ненависти, или же скрывается под личиной терпимости и покровительства. Просвещенные люди готовы даровать еврею все гражданские права, но они все же никогда не дойдут до того, чтобы в своем согражданине забыть еврея. Законодательная эмансипация евреев—это кульминационный пункт успеха. Но законодательная эмансипация не есть общественная эмансипация, и с провозглашением первой еврейской конституции еще не освобождаются от исключительности своего общественного положения. А между тем, говорил далее Пинскер, благодаря своей способности приспособляться, евреи легко усвоили чуждые им оригинальные черты народов, в среде которых судьба их забросила. Нередко в угоду тем, кто давал им кров, они отказывались от своей традиционной индивидуальности. Они усвоили (скорее затвердили) известные космополитические тенденции, которые так же мало их удовлетворяли, как и мало убеждали в чемлибо других. Стараясь слиться с другими народами, они до известной степени легкомысленно жертвовали своей национальностью и, однако, нигде не добились того, чтобы сограждане признали их равными себе коренными жителями. Что более всего удерживает евреев от стремления к самостоятельному существованию — это отсутствие в них такой потребности. И причина всех бедствий евреев заключается прежде всего в отсутствии в них стремления к национальной самостоятельности.

ukomponirao židovstvu rasnu⁵⁶ osnovu kao dio identiteta. Povjesničar Simon Dubnow (1860.-1941.) u početku je sumnjao u intelektualni nivo jidiša dok ga u tome nije razuvjerio Šolem Alejhem. U djelu *Od žargona do jidiša* (Fun zhargon tsu yiddish) opisuje svoj početni odnos s prijezirom da bi kasnije sudjelovao u intelektualnoj izgradnji jidiš kulture. U odnosu na Žitlovskoga, Dubnow je cijenio i jidiš i hebrejski, osuđujući asimilaciju i izolacionizam kao samoubilačke čimbenike, svejedno smatrajući Židove kao narod s velikom riznicom iskustava. Dubnow je bio posrednik među tadašnjim žestokim pobornicima hebrejskoga kao što je književnik Ahad Ha-am (1856.-1927.) te već spomenutoga Žitlovskoga kao pobornika jidiša. Žitlovski je odbacio cionizam u duhovnom i političkom smislu smatrajući da Židovi autonomijom mogu uzdići jidiš na nacionalnu, obrazovnu i znanstvenu razinu. Nakon uspostave SSSR-a hebrejski je odbačen budući da su ga vlasti smatrale jezikom kontrarevolucije, a židovski dio KPSS-a *jevsekcija* je imala svoje glasilo *Der emes* (=istina).

Razmotrivši dotične dvije ideologije vrijedi navesti neke književnike. Mordechai Spector (1858.-1925.) koji je unatoč ortodoksnom vjerskom odgoju prigrlio židovsku i rusku književnost. Velika djela su mu *Roman bez imena* (Roman on a nomen) i *Židovski mužik* (Der yiddisher muzshik). Prožeo je djela realizmom bez suvišnosti i tendencioznosti. Šimen Šmuel Frug (1860.-1916.) prethodno pišući na ruskom unosi u narodnjačko pjesništvo nove tonove, osobni stil, novu lirsku ljepotu i melodičnost. Šmuel Frug je pjesnik novih strujanja socijalističkih i cionističkih koja su bila žarišta židovske inteligencije kao što se naglasilo u par navrata. Morris Wintschewski (Lipe Ben Cion Novahovič, 1856.-1932.) bio je poznat kao djed jidiš proleterske poezije; napisao je sljedeće brošure i borbene radničke pjesme: *Revolucionarne pjesme* (Revolutsionere lider un shimr), *Harfa slobode* (Di frayhayts-harfe), *Ludi filozof u Engleskoj* (Der meshugener filozof in England). Moris Rozenfeld (Mojše Jaakov Alter, 1862.-1923.) objavljuje pjesmu u *Nyuyorker yidishe tsaytung* 1886., a onda zbornik stihova *Zvono* (Di gloke), *Cvjetni lanac* (Blumen keyt). Njegovo pjesništvo bilo je

⁵⁶ “Zhitlovsky, vodeći arhitekt sekularne židovske kulture i misli, bio je središnja figura progresivne židovske intelektualne elite kasnog devetnaestog i ranog dvadesetog stoljeća. U eseju napisanom 1927., “Yidn un Yiddishkayt” (Židovi i židovstvo), pokušao je definirati sekularnu bit onoga što on naziva *jidiškajt*. Ovaj esej nije prvi u dugoj publicističkoj karijeri Žitlovskog u kojoj traga za novim, sekularnim definicijama židovskog identiteta i kulture. Zhitlovsky je ovdje koristio onovremene “društvenoznanstvene” pojmove rase i rasnih osobina za konceptualizaciju onoga za što je vjerovao da predstavlja židovstvo u nereligioznom kontekstu, zajedno s njegovim usvajanjem mističnog židovskog koncepta “pintele yid”, teorije o urođenom židovstvu utjelovljenom u “židovskoj iskri.” Njegova želja da stvori istinski sekularnu teoriju židovskoga identiteta dovela ga je ironično do toga da prihvati modele židovskog identiteta koji su u suprotnosti s njegovom navedenom širom vizijom. Okrećući se suvremenoj rasnoj teoriji, kao i dugo njegovanim mističnim modelima *jidiškajta*, Zhitlovsky otkriva širok raspon ideoloških diskursa koji su ga doveli do inovativnih i kontroverznih predodžbi modernog židovskog identiteta. Vidi: Matthew Hoffman, “From Pintele Yid to Racenjude: Chaim Zhitlovsky and racial conceptions of Jewishness”, *Jewish history* 19 (2005): 65–78, <https://link.springer.com/article/10.1007/s10835-005-4358-7> (pristupljeno 5. svibnja 2024).

prihvaćeno među radničkim masama, no živio je u bijedi, a književna javnost za nj saznala je 1898. Zbornik radničkih pjesama u dvojezičnom izdanju: jidiš tekst latinicom s engleskim prijevodom *Pjesme geta*. Samonikli talent mu je neujednačen, deklarativan, plačljiv, no sve skupa lirske pjesme ukazuju na bijedu židovskoga proletarijata. Josef Bovšover (1873.-1915.) proleterski pjesnik koji se preselio iz Rusije u London pa u Ameriku živeći u teškim uvjetima; borbena tendenciozan i mračan u izražavanju stvorio si je popularnost među radništvom sabranim tekstovima: *Pjesme i stihovi* (Lider un gedikhte) i *Slike i misli* (Bilder un gedanken) (Liptzin, 1972; Werber, 1974; Abramac, 2016; Brossat i Klingberg 2016).

Prije nego što navedem ostale književnike ostvarene u SSSR-u, koliko se židovski život promijenio padom Ruskoga Carstva, svjedoči osnivanje Židovske autonomne oblasti sa središtem u Birobidžanu jer Židovima nije bilo dopušteno naseljavanje istočno od linije Petrograd-Moskva-Kijev. David Bergelson (1884.-1952.) koji je stvarao u Berlinu i nakon bijega pred nacionalsocijalizmom, postao je 1952. žrtva Staljinove poslijeratne čistke, svjedoči u svojoj brošuri o projektu poznatom kao *Crveni Cion*:

Kultura židovskoga naroda zauzela je svoje mjesto uz kulturu drugih nacionalnosti. Kao što je cijela zemlja slavila godišnjicu Puškina, velikoga ruskog pjesnika, i Rustavelija, gruzijskoga velikog pjesnika, i kao što slavi godišnjicu Ševčenka, velikoga ukrajinskog pjesnika, tako je i obilježavanje Šolema Alejhema, velikoga pisca židovskoga naroda. Tako se stvara zajednička kultura - velika sovjetska kultura koja upija ono najbolje što postoji u kulturi svih naroda Sovjetskoga Saveza. Tijekom dvadeset i jedne godine sovjetske vlasti Židovi su, kao i svaki drugi narod u Sovjetskom Savezu, uživali u svakoj prilici za razvoj svih grana svoje nacionalne kulture – književnosti, kazališne umjetnosti, znanosti itd. - na cijelom području Sovjetskoga Saveza, kao i u svojim nacionalnim okruzima u Ukrajini i na Krimu. Osim što je Židovima osigurala punu ravnopravnost, sovjetska je vlada izdvojila veliki okrug – Birobidžan – kao židovski nacionalni teritorij. Židovi su tako stekli svoju državnost u Sovjetskom Savezu – Židovskoj autonomnoj oblasti, što je jedinstven i najznačajniji razvoj u povijesti židovskoga naroda kao cjeline. Kao i sve druge nacionalne teritorije u Sovjetskom Savezu, Židovska autonomna oblast je uključena u Ustav SSSR-a, i kao i sve one napredovala je i razvijala se u svakom pogledu.⁵⁷

⁵⁷ Bergelson (1939), 11–12: The culture of the Jewish people has taken its place alongside the culture of the other nationalities. Just as the whole country celebrated the anniversary of Pushkin, great Russian poet, and Rust'hveli, the Georgian great poet, and just as it is celebrating the anniversary of Shevchenko, the great Ukrainian poet, so it is also celebrating of Sholem Aleikhem, the great writer of Jewish people. Thus a common culture is being created- the great Soviet culture which absorbs the best that there is in the culture of all the nations of the Soviet Union. In the twenty-one years of Soviet power the Jews, like every other people in the Soviet Union, have enjoyed every opportunity of developing all branches of their national culture-literature, theatrical art, science, etc – throughout the territory of Soviet Union, as well as in their own national districts in the Ukraine and Crimea. In addition to securing to the Jews full equality, the Soviet Government has set aside a large district – Birobidjan – as a Jewish national territory. The Jews have thus acquired their statehood in the

Navedeni slučaj nastao je kao što je i sam Bergelson naveo, kao projekt Lenjinove korjenizacije,⁵⁸ koju je Staljin naknadno napustio, što je dovelo do gašenja časopisa Jevsekcije *Der emesa*. U ovome kontekstu djeluje još nekoliko autora: Pinhes Kahanovič, poznatiji kao *Der Nister* (1884.-1950., od *nistor*, skriven, tajnovit) blizak simbolizmu, svoje stihove i prozu odijevao je u bajkovno-fantastične oblike, pod utjecajem hasidske narodne priče. Njegovi romani su *Razmišljanja* (Gedakht, 1922.), *Iz mojih dobara* (Fun mayne giter, 1929.) te djelo o revoluciji 1905. *Obitelj Mašber* (Di mishpoche Mashber, 1939.). Perec Markiš (1895.-1952.) se ostvario kao pjesnik, prozaik i dramski pisac u čijim djelima se isprepleću lirika i epika, realizam i romantika, ekspresionistička izražajnost i filozofska misao. Objavio je zbirke pjesama *Staze* (Shveln, 1919.), poeme *Braća* (Brider, 1929.), *Rat* (Milchome, 1948.), roman *Naraštaj dolazi, naraštaj odlazi* (Dor eyn, dor oys, 1929.) i lirski ep *Naslijede* (Yerushe), tiskan u Buenos Airesu 1959.). Obojica su stradali kao i mnogi u Staljinovim poslijeratnim čistkama i gulazima.⁵⁹ Unatoč ukinuću brojnih časopisa, kazališta i izdavačkih poduzeća za jidiš književnost, od 1961. počinje izlaziti časopis Saveza sovjetskih pisaca na jidišu, *Sovyetish heyymland* (Sovjetska domovina), strogo kontroliran od strane vlasti. Jednim od urednika časopisa bio je Aron Vergelis (1918.-1999.). Kako su Židovi napuštali Europu poslije Drugoga svjetskog rata, zbog posljedica obaju totalitarizama najveća ustanova za proučavanje jidiša *YIVO – Yidisher visenshaftlekher institute* (Židovski znanstveni institut), osnovana u Vilniusu 1925., nastavila je djelovati u New Yorku (Liptzin, 1972; Werber, 1974; Brandl, 2023).

4. 3 Štetl: Judeja kao država u državi

Prije poglavlja o antologiji osvrnut ću se na pojam i značaj štetla te na književnike koji su u prošlom stoljeću svjedočili nestajanju jedne kulture i kraju jedne epohe u povijesti židovskoga naroda. Štetl (umanjenica od riječi Stadt, grad) je bilo židovsko naselje tipično u istočnoj Europi. Prvotno su bila dio poljskih trgovišta, no kasnije se su preobrazila u zasebna sa isključivo ili većinski židovskim stanovništvom. Tako je bilo od Litve do Moldavije, pa od

Soviet Union – the Jewish Autonomous Region, which is a unique and a most momentous development in the history of the Jewish people as a whole. Like all the other national territories in the Soviet Union, the Jewish Autonomous Region is incorporated in the Constitution of the U.S.S.R., and like all of them it has progressed and developed in every way.

⁵⁸ Korjenizacija – sovjetska nacionalna politika usmjerena prema neruskim autohtonim narodima Sovjetskoga Saveza, odnosno četrnaest neruskih sovjetskih republika i titularnim narodima autonomnih sovjetskih socijalističkih republika Ruske SFSR. Iako je prestala biti službena politika poslije 1930-ih, korjenizacija je činjenično bila politika neruskih dijelova Sovjetskoga Saveza. Korjenizacija je jačala nacionalni identitet, promicala uporabu mjesnih jezika i stvarala izvornu nomenklaturu.

⁵⁹ U čistkama su stradali i David Hofštejn, Leib Kvitko i Icik Fefer.

Poljske i Bjelorusije do dijelova Ukrajine zapadno od Kijeva i Dnjepra. Neki bjeloruski gradovi su ili do kraja devetnaestoga stoljeća ili prije Holokausta bili većinski židovski:⁶⁰ Gomelj, Pinsk, Puhaviči, Sluck. Neki ukrajinski su tad bili štetla, odnosno nisu imali status grada ili općine kakav su dobili poslije Drugoga svjetskog rata:⁶¹ Braclav, Bučać, Černobil, Černigov, Čortkov, Umanj, Voronkov. U Poljskoj nalazimo danas sela⁶² koja su nekoć bila štetlovi: Brzeźnica, Bukowsko, Frysztak, Głowaczów, Grębów, Korczyna, Krasnosielc, Lelów, Mstów, Niebylec itd. Prvotnu preobrazbu su štetlovi doživjeli nakon triju podjela Poljske kada su ruske vlasti ne imajući iskustva sa tolikom židovskom populacijom provodile slabe i spore reforme. Katarina II Velika odredila je Pojas naseljavanja iako su se poneki iseljavali u gradove, no uz određene prepreke i iznimke. Svijet štetla je usporediv sa getom ili zasebnim židovskim četvrtima Staroga i Srednjega vijeka. No razlika je što je ovo naselje koje je činilo Judeju, odnosno državu u državi iako su naravno pobožni Židovi to držali za privremeno stanje i kaznu koje će se riješiti kad dođe Mesija i čuje se poziv za povratak u zemlju predaka. Iako je sloboda kretanja dana 1917. emancipacijom, kultura štetla je izumrla tek nakon 1945. I tako nestankom štetla svjedočilo se nestanku i iseljenju Židova iz istočne Europe. Neki od spomenutih autora su ismijavali život u štetlu. Autori prošloga stoljeća koji su se iselili u Izrael ili SAD su svjedočanstvo kulture sjećanja na štetl. Jisroel Jehošua Singer (1893.-1944.) i mlađi mu brat Isaak Baševiz Singer (1902.-1991.) su počeli pisati u Poljskoj, zatim su se iselili u SAD. I. J. Singer je nastavljao naturalizmom poljskih jidiš pisaca iz 1920-ih. Tu su satirički roman *Joše Kalb* (1932.) i epska proza *Braća Aškenazi* (Brider Ashkenazi). Nasuprot sagledavanju poljsko-židovskoga društva u djelima starijega brata, I. Baševiz Singer spoji romantične vizije s groteskom i nadrealizmom i Kabalom. U djelu *Obitelj Moskat* (Mishpohe Moskat, 1950.) opisuje propadanje stare varšavske obitelji od početka dvadesetoga stoljeća do pojave nacionalsocijalizma. Chaim Grade (1910.-1982.) kao jedan od istaknutijih autora vremena poslije Holokausta u djelima opisuje suprotnosti među rabinskom raskoši i ulične stvarnosti u Vilniusu. Supruga mu je ubijena u Holokaustu. Nakon njezine smrti napisao je zbirku pjesama *Izbjeglice* (Pleytim) pjesmu *S tvojim tijelom u mojim rukama* (Mit dayn guf oyf mayne hent). Roman *Aguna*⁶³ (Di agune) opisuje židovski dio u Vilniusu tijekom 1930-ih. *Cemah Atlas* (Tsemakh Atlas) opisuje životni put rabinskoga pripravnika iz

⁶⁰ Promatrajući wikipediju o određenim gradovima, više se nađe Židova među rođenim slavnim osobama, nego Bjelorusa.

⁶¹ Više o štetlu na YIVO enciklopediji(<https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/shtetl>, pristupljeno 4. veljače 2024.)

⁶² O navedenim poljskim selima više na Wirtualny sztetl(<https://sztetl.org.pl/pl>, pristupljeno 4. veljače 2024)

⁶³Aguna je ostavljena supruga koja nije slobodna jer joj suprug nije dao dokument o razvodu.

Novardoške ješive iz koje je naučio mnogo o musarskom⁶⁴ pokretu koji je nastao u Litvi. Icik Manger (1901.-1969.) je najveći pisac koga je dala židovska zajednica Rumunjske; djela je objavljivao u Iašiju, Varšavi, Parizu, Londonu, New Yorku da je skončao u Tel Avivu. Zbirka stihova *Zvijezde na krovu* (Shtern oyfn dakh, 1929.) mu je donijela priznanje te popularnost dramska prerada biblijskoga svitka o Esteri *Pjesme iz Svitka* (Megile lider, 1936.). Po njemu je nazvana čuvena nagrada za izvanredni doprinos književnosti na jidišu koja se prestala dodjeljivati nakon 1999. (Liptzin, 1972; Werber, 1974; Frieden, 1995; Brossat i Klingberg, 2016)

Beyle Schaechter-Gottesman (1920.-2013.) je primjer književnice koja je ostavila za sobom svoju prošlost i gradove u kojima je proživjela (Černovci, Bukurešt, Beč) da bi spisateljsku karijeru na jidišu ostvarila u Bronxu u New Yorku dječjom književnošću. Jidiš joj je sve značio, a njena obitelj je dala dinastiju umjetnika⁶⁵. Chava Rosenfarb⁶⁶ (1923.-2011.) je u sedamnaestoj godini poslana u geto u Łódžu i oslobođenje je dočekala u Bergen-Belsenu, svjedočeći o gubitku prijatelja i oca o čemu je napisala pjesme i roman: *Balada o jučerašnjoj šumi* (Di balade fun nekhtikn vald, 1947.), *Pjesma o židovskom konobaru Abram* (Dos lid fun dem yidishn kelner Abram), *Drvo života* (Der boim fun lebn, 1972.). Rajzel Žychliński (1910.-2001.) rodila se u Gąbinu (Gombin),⁶⁷ a u Varšavi započne pjesničku karijeru na poljskom i jidišu. Njemačkom invazijom na Poljsku se preselila u Lavov, zatim u Kolomiju gdje je upoznala supruga, a nakon njemačkoga napada na SSSR izbjegla je u Kazan. Umrla je kao manje poznata pjesnikinja zbog povučeniosti, no njena pjesma *Bog je sakrio svoje lice* (Got hot farbahaltn zayn ponem) govori o vjerskim pogledima na svijet u očima nekih Židova koji su preživjeli Holokaust:

Ale vegn hobn gefirt tsum toyt,

Sve ceste vode u smrt,

Ale vegn.

Sve ceste.

⁶⁴ Pokret Musar bio je obrazovni pokret i etički program kojega je osmislio Israel Salanter (1810–1883), jedan od sljedbenika *mitnagdim*. Njegova tri učenika osnovaše tri različite škole koje su spajale tradicionalizam s inovacijama. Musar znači pouka, uputa iz Mudre izreke 1:8 *Poslušaj, sine moj, pouku oca svoga i ne odbacuj naputka svoje majke!* (Š'ma b'ni musar avikha ve al titoš torat imekha)

⁶⁵ Više o Schaechter Gottesman na stranici Yiddish book center

(<https://www.yiddishbookcenter.org/collections/oral-histories/interviews/woh-fi-0000333/beyle-schaechter-gottesman-2012>, 5. veljače 2024.) Riječi autoričinoga potomstva

(<https://www.yiddishbookcenter.org/collections/oral-histories/excerpts/woh-ex-0005942/my-great-grandmother-lifshe-schaechter-vidman>, pristupljeno 5. veljače 2024.) (<https://www.yiddishbookcenter.org/collections/oral-histories/interviews/woh-fi-0000465/itzik-gottesman-2013>, pristupljeno 5. veljače 2024.)

⁶⁶ O romanu o getu više na Yiddish book center. (<https://www.yiddishbookcenter.org/chava-rozenfarb>, pristupljeno 5. veljače 2024.)

⁶⁷ O dotičnom gradu snimljen film gdje je bila židovska zajednica. (Back to Gombin) (<https://vimeo.com/124443430>, pristupljeno 5. veljače 2024.)

<i>Ale vintn hobn geotemt mit farrat, izdajom</i>	<i>Svi vjetrovi su odisali</i>
<i>Ale vintn.</i>	<i>Svi vjetrovi.</i>
<i>Oyf ale shveln hobn gebilt beyze hint, psi lajahu</i>	<i>Na svim pragovima ljuti</i>
<i>Oyf ale shveln.</i>	<i>Na svim pragovima.</i>
<i>Ale vasern hobn undz oysgelakht, nasmijaše,</i>	<i>Sve vode nam se</i>
<i>Ale vasern.</i>	<i>Sve vode.</i>
<i>Ale nekht zaynen fet gevorn fun undzer shrek, strahom,</i>	<i>Sve noći ugojene našim</i>
<i>Ale nekht.</i>	<i>Sve noći.</i>
<i>Un di himlen zaynen geven naket un leydik, prazna,</i>	<i>A nebesa su bila gola i</i>
<i>Ale himlen.</i>	<i>Sva nebesa.</i>
<i>Got hot farbahaltzn zayn ponem</i>	<i>Bog je sakrio svoje lice.</i>

Zatočenik Eli Schechtman (1908.-1996.), najveći pjesnik Holokausta Abraham Sutzkever (1913.-2010.) i pjesnikinja Rivka Basman Ben-Hayim (1925.-2023.) su skončali u Izraelu, Schechtman u Haifi, Sutzkever u Tel Avivu, Rivka Basman u Hercliji. Schechtman⁶⁸ se proslavio romanom *Na raskrižju* (Oyfn Sheydweg) u kojem progovara o posljedicama Oktobarske revolucije, prije svega o odumiranju štetla. Roman od tisuću stranica *Večer* (Erev) govori o životu Židova pod trima totalitarizmima: carizam, nacionalsocijalizam i staljinizam. Nastojao je upoznati Izrael s kulturom dijaspore koju čini jidiš. Abraham Sutzkever se izbavio s nekolicinom Židova iz Vilnovskoga geta i napisao je poprilično pjesama o dojmovima iz rata, geta i antifašističke borbe: *Pjesme iz geta* (Lider fun geto) i *Tajni grad* (Geheymstot). Izdavao je u Izraelu jedini tromjesečnik na jidišu *Di goldene keyt* (Zlatni lanac) koji je prestao izlaziti 1995. Smatralo ga se posljednjim velikim pjesnikom jidiša koji je nastojao očuvati.⁶⁹ Dotična pjesnikinja je došla u Palestinu poslijeratnom alijom iz Beograda preživjevši Vilnovski geto i konclogor Kaiserwald kod Rige. Cijeli život bila je vezana za Izrael gdje je objavila sve zbirke pjesama na jidišu koje su prevedene i na hebrejski: *Golubovi na studencu*

⁶⁸ Nešto o Eliju Schechtmanu na YIVO (https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Shekhtman_Eli, pristupljeno 6. veljače 2024.)

⁶⁹ Neće mi iskorijeniti jezik! Probudit ću sve naraštaje svojim rikom! Guardian (<https://www.theguardian.com/books/2010/mar/02/abraham-sutzkever-obituary>, pristupljeno 6. veljače 2024.)

(Toybn baym brunem, 1959.), *Lišće staza* (Bleter fun vegn, 1967.) itd. Tri godine prije smrti napisala je knjigu sjećanja na Holokaust *Cvijet u pepelu* (A bliyung in ash), simboličan naslov koji upućuje da je štetlovska kultura nestala, no nisu Židovi. Židovi postoje i ostvaruju se, kako govore njeni optimistični stihovi: “Što bi, bi, a sada nestade: ne slažem se/ Što bi, sada je sa nama.”⁷⁰ Netko tko je upoznat sa židovstvom bi se zapitao ima li židovskije misli od gajenja kulture sjećanja i isticanja vječnosti.

⁷⁰ Arum a refreyn (Glede refrena) (<https://www.lzb.lt/en/2023/04/04/remembering-rivka-basman-ben-haim/>, pristupljeno 7. veljače 2024.)

5. Antologija moderne jidiš književnosti

Cjelina u kojoj razmatramo antologiju moderne jidiš književnosti čine klasični trio Mendele Mojher Sforim, Šalom Alejhem i Jichok Leib Perc, dvojica dramatičara David Pinski i Šolem Aš te nobelovac Isaak Baševic Singer. Žanrovi koje ću predstaviti su romani (Mojher Sforim, Singer), pripovijetke (Šalom Alejhem, Perc) i drame (Pinski, Aš). Razlog zašto lirika nije odabrana su sljedeće misli:

Dok mišljenje u filozofiji ili znanosti teži da postupno savlada i obradi zadani predmet, misaona lirika teži iznošenju cjelovita misaonog iskustva svijeta i života; ona teži misaonom odnosu prema cjelini iskustva, a ne prema analizi i sintezi određenih misaonih predmeta, odnosno prema rješenju nekih zadataka.⁷¹

Budući da svaki liričar ima obilne zbirke pjesama teško bi mu se opus predočio jednom pjesmom ili jednom zbirkom. Odabir epskih vrsta odnosno romana i pripovijedaka je taj što je u tom dijelu svijeta, Ruskoga Carstva, stvarao Dostojevski za kojega se smatra da je redefinirao roman, a u razdoblju realizma roman je kao i ostatak proze imao svoju popularnost. Što se tiče drama, odabir je bio neizbježan budući da su Židovi u povijesti i religiji imali nekakve sukobe, duhovne ili tjelesne, drama se pokazuje kao najbolje sredstvo kad biste htjeli nekome prikazati nešto na temu Abrahamove odanosti Bogu, Jakovljeve pomirbe s bratom Izakom, Mojsijeva kolebanja pred Bogom i narodom Izraela, Izraelovu nevjernost tijekom asirsko-babilonskih osvajanja te grčkih i rimskih osvajanja te judaizam zasnovan na Talmudu i kabalističkoj književnosti ili židovsko-kršćanske odnose:

Dramatičnost kao posebna kvaliteta nekih tekstova proizlazi, prema tome, iz potreba scenskog izvođenja. Tehniku pisanja dramskih tekstova, smatra se tako, ne možemo odvojiti od zahtjeva koje postavljaju činjenice što dramski tekst izgovaraju glumci na nekako uređenoj pozornici. Dramska književnost, prema takvim mišljenjima, potpuno zavisi od izvedbe na pozornici, i jedino onaj oblik koji dramski pisac daje svom književnom djelu da bi se ono moglo izvesti na pozornici pravi je oblik koji karakterizira dramu kao posebnu skupinu književnih djela.⁷²

5.1 Mojher Sforim: Putopisna satira djeda jidiš književnosti

Roman Mendelea Mojhera Sforima *Putovanja Benjamina Trećega* je satirični roman na jidišu koji je napisan 1878. Djelo čine glavni lik Benjamin i njegov suputnik Sendrel koji su otišli

⁷¹ Solar (1977), 134–135. One koju su citirane ili opisane su radi prikaza povijesnoga konteksta, kao što su rođendanska pjesma i uspavanka Abrahama Goldfadena, bundistička himna, pjesma o Bogu tijekom Holokausta itd.

⁷² Ibid 178–179.

na putovanje po Benjaminovoj odluci koju je on donio nakon čitanja raznih komentatorskih knjiga o Tanahu, Talmudu, midrašima i poznatim židovskim srednjovjekovnim učenjacima. Sam Benjamin je otišao iz svoga naselja ne mareći za suprugu i djecu niti što će mu rabin reći. Zbog lutanja u šumi prvim pokušajem odlaska Benjamin je postao paranoičan misleći da ga netko želi sabotirati. Sendrel je na svako pitanje o bilo čemu odgovarao: “Što se to mene tiče?” ili “Zašto bi me bilo briga?” Kad je Sendrel na slabom ukrajinskom pitao jednoga seljaka gdje je Zemlja Izraelova, on ih je proglasio luđacima. Nakon što mu se u prvom novom naselju pričinilo da je naišao na rabina Eizika Dovida iz njegovoga naselja, a ustvari se držao za kip teleta u mjesnoj gostioni, to su bila prva priviđenja zbog kojih je upadao u nevolje. Nakon toga došli su u veći grad Teterevku koja je obilovala visokim građevinama i gužvom da su je opisali kao Babilon. U mjesnoj sinagogi se priključio raspravi o Krimskom ratu govoreći o svom putovanju. Razbjesnivi jednoga čovjeka na raspravi, morali su napustiti Teterevku zbog bijesnih masa koje su nasrnule na njih. Pri bijegu su naišli na rabina Eizika Dovida i Sendrelovu suprugu koji su ih nastojali vratiti natrag u rodno naselje. Došli su u neko naselje koje je obilovalo smećem, trošnim kućama, a mjesno stanovništvo je živjelo po kastinskom sustavu smatrajući se potomstvom trgovaca koje kralj Salomon pošalje u zemlju Ofir. Kao dokaz za starost naselja pokazali su im kovanicu sa hebrejskim slovima s riječima za biljku tamarisku (ešel) i grančicu (anaf). Odjednom Benjaminu se pričinilo da jedna rijeka vodi prema Crnom moru i otišao je ploviti njome, no to je bilo muljevito područje s odvodnim kanalima. Zato su ih dvojica sunarodnjaka odveli prema rijeci Dnjepar i prodali su ih kao novake za vojsku. Pri novačenju su zbog lošega držanja i pokušaja dezerterstva završili su na jedrenjaku da bi kasnije dobili otpust zbog utvrđivanja mentalne nestabilnosti. I na kraju pripovjedač pripovijest završava izvještajem da organizacija Društvo za proučavanje Tore traži dobrovoljce za jednu ekspediciju kojoj se Benjamin odlučio pridružiti, a pripovjedač izražava nadu da će napisati priču o njegovom drugom putovanju. (Frieden i Miron, 1996).

Valja razmotriti kako se židovska kultura odrazila u ovom romanu na jidišu. Prvo, napisana je kroz satiru ismijavajući vjersku i pučku tradiciju kojom su glavni likovi zaokupljeni. A drugo, tema je prikazana u donkihotovskom stilu, dakle na kraju autor prikazuje povratak u Zemlju Izraelovu kao nešto nemoguće ili nedostižno. Sama tema o povratku u Zemlju Izraelovu je odigrala važnu ulogu u židovstvu znajući da poslije gubitka Hrama 66. godine i sloma Bar Kohbinoga ustanka, Židovi su ostali bez svoje zemlje, a isticali lešana habaa beJerušalaim odnosno “dogodine u Jeruzalemu”. Prije nego se nabroje, dodatne komponente ove tematike, ima tu poprilično autobiografsko-povijesnih komponenti: Spominjanje Rotschilda, pogromi

Židova, hladnokrvni litvanski talmudist, ukrajinska poslovice, Josipon, kaldejski i jidiš, Krimski rat (1853.-1856.), Francusko-pruski rat 1870.-1871. i papa, spomen Benjaminove ekspedicije, prodaja Benjamina i Sendrela u novake, imena naselja (Teterevka, Tunejadevka, Glupsk, Pijavka) kaldejski i njemački. Na početku priče u vijestima u svijetu spominju se Rothschildi koji su u tadašnje vrijeme stekli visoko bogatstvo, no ne u tom svijetu gdje živi Benjamin Treći. Mojher Sforim je stvarao u vrijeme liberalizacije Aleksandra II, no i ova priča kao mnoge je dijelom smještena u doba Nikole I kada se dogodila krvna kleveta u Veližu 1826. kojom je poništio odredbu Aleksandra I da se Židovi ne služe kršćanskom krvlju za svoje obrede. Uvedena su stroga ograničenja kretanja Židova izvan Pojasa naseljavanja osim ako nisu u pitanju poslovne ili za državu korisne djelatnosti. Na selima im je boravak bio zabranjen. Zadnje što su pretrpjeli je zakonska kvota o novačenju, a dotičnu Mojher Sforim spominje kad su Sendrela i Benjamin dvojica Židova prodali kao novake aludirajući na činjenicu da su neki dobrostojeći Židovi uz blagoslov pojedinih rabina prodavali sirotinju za novačenje. Autor je spomenuo Rothschilde, a istaknuti židovski magnat Moses Montefiore je posjetio Rusiju u doba cara Nikole I. Montefiore je pružao pomoć maskilskim aktivistima među kojima je bio i Mojher Sforim. Dok spominje Litvu i Ukrajinu, rodivši se u Kapilju, u životopisu mu stoji da je kulturološki Litvanac⁷³. U Ukrajini je službovao kao učitelj i ravnatelj surađujući s određenim rabinima u Odesi i Žitomiru, a posvađao se s onima u Berdičevu. Litva je bila rasadište neotalmudskih učenjaka među koje vrijedi istaknuti Vilnu Gaona⁷⁴ (mitnagdim) i Israela Salantera⁷⁵ (pokret musar). Na Žitomir i Berdičev se referira spominjući naselje Teterevku, koje je dobilo ime po rijeci Teterev koja protječe kroz područje u kojem se nalaze spomenuti gradovi. A rijeka Dnjepar i put ka Crnom moru su podsjetnik na njegovo zadnje odredište, Odesu. Kad se Benjamin referira na historiografsko djelo *Josipon*, vrijedi istaknuti da se ovo djelo počelo proučavati u razdoblju haskale, kao i neka druga zaboravljena djela sekularne književnosti. Razdoblje od pedesetih do osamdesetih godina devetnaestoga stoljeća je razdoblje i Krimskoga rata i drugih ratova koje je Rusko Carstvo

⁷³ Frieden (1995), 24: Lev Binshtok recounts that he went over to Gottlober's apartment taking with him his single literary production – a drama already written during his childhood but left without a title-with the intention of hearing the opinion of the great poet and to receive his advice and direction for the future. Gottlober, as Sholem Yankev himself told me, could not keep from laughing as he read this work of childhood fantasy. He praised him anyway for his noble effort and predicted a brilliant literary future. From the very first, Gottlober recognized an uncommon talent hidden in this young Lithuanian, and therefore without waiting for Sholem Yankev's request, he offered his assistance and the use of his carefully selected library.

⁷⁴ Gessen (1914), 63: В ту пору во главе литовскаго раввина стоял знаменитый ученый талмудист Илия Виленский (1720–1797 гг.), известный в народе под именем “гаона”. Он пользовался исключительным авторитетом в крае.

⁷⁵ Israel Salanter na YIVO (https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Lipkin_Yisrael_ben_Zeev_Volf, pristupljeno 7. veljače 2024.)

vodilo s Osmanskim, Francuskim i Britanskim carstvom te Kraljevinom Sardinijom, u kojima su Židovi bili u boljem položaju nego u Ruskome Carstvu. Krimski rat se spomenuo u kontekstu sinagogalne rasprave za koga se opredijeliti. Na Krimu su Židovi imali svoj kontinuitet življenja, a jedan od židovskih pristaša među dekabristima je razmatrao preseljenje Židova na Krim.⁷⁶ Krimskom ratu je prethodio spor među zapadnim silama i Ruskim Carstvu za primat nad Židovima najsvetijim gradom, Jeruzalemom. Ova epizoda o Francusko-pruskom ratu i rimskom papi se odnosi na propast Papinske države, a pape su imali slojevite odnose prema Židovima, a tek ujedinjena Njemačka je dala prava Židovima 1869. Dotični promatrači govore o važnim stvarima znajući da opstanak Židova ovisi od vanjskih okolnosti koje postoje izvan štetlova. Bijedan, siromašan život autor ismijava dajući mu simbolična imena Tunejadevka (grad parazita), Pijavka (grad pijavica) i Glupsk (grad glupih). Podsjetnik da je židovski autor koji piše na jidišu je kad Benjamin pokaže zabrinutost hoće li ga 10 izgubljenih izraelskih plemena razumjeti obzirom da je njihov jezik sličniji kaldejskom, a njihov njemačkom. Glede 10 izgubljenih plemena, dio židovskoga folklora je da su oni završili iza rijeke zvane Sambation⁷⁷ za koju se pričalo da ju je neki Mesija pokušao doseći i nije uspio, a tako i Benjamin nastoji doći do nje, no nije otišao dalje iz Ukrajine ili puno daleko od svoga štetla. Nadahnuće za pisanje o tobožnjem putovanju, autoru je poslužilo putovanje Israhela Josefa Benjamina (1818.-1864.) ili Benjamina Drugoga. Dotični se rodio u Fälticenu u današnjoj sjeveroistočnoj Rumunjskoj, a ime na jidišu mu je Faltišen. Odlučio je otputovati prije svega na područje gdje je počela povijest njegovoga naroda. Također je na početku putopisa spomenuo i želju da utvrdi gdje se nalaze potomci deset izgubljenih plemena, odnosno potomci Rubena, Gada, Ašera, Jisakara, Efrajima, Naftalija, Dana, Šimuna, Zebuluna i Manašea;⁷⁸ proputovao je Malom Azijom te dobrim dijelom Bliskoga istoka te dijelove Armenije, Kurdistana, Perzije, područje današnjega Afganistana te Indiju i Kinu i sjevernu Afriku od Egipta do Alžira. Spominjući broj židovskih obitelji u svakom mjestu i svakom kraju koje je posjetio, nastojao je opisati mjesne običaje i stanje mjesnih Židova i njihove odnose sa nežidovima. Putovanje je trajalo od 1846. do 1855., a putopis je bio objavljen na više jezika i popraćen raznim recenzijama. Drugi je, Benjamin iz Tudele čiji se putopis spominje kao pročitana knjiga kao nadahnuće za putovanje Benjamina Trećega.

⁷⁶ Dekabristi su činili pokret poznat po ustanku 1825. i jedna od ideja im bi ukinuće nacionalnosti i carističkoga režima. Dotični Židov se zvao Grigorij Abramovič Perc (1790–1855.). Kaznu odsluži u Petropavlovskoj utvrdi i u Permu pod nadzorom. (Gessen 1914, str. 176., fusnota 2)

⁷⁷ Sambation – za dotičnu rijeku aškenaske legende su spominjale Crvene Židove, a samo ime se prvi put spominje u Targumu Jonatana (Izlazak 34:10), a što se tiče 10 izgubljenih plemena (Asirsko sužanjstvo) Talmud kaže da im nije suđen povratak u Zemlju Izraelovu (Bab. Talmud Sanhedrin 110b:6; Jer. Talmud Sanhedrin 10:5).

⁷⁸ Benjamin II (1863), 1

Njegova putovanja se sastoje od puteva koje je prošao počevši od rodne Tudele u Kraljevstvu Navarra pa duž južne Europe, pa preko Male Azije i Svete Zemlje te došavši do Bagdada kao krajnjega odredišta i pri povratku je prešao dio Arapskoga poluotoka i dio Roga Afrike i Egipat. Iako mu u putopisu piše da je proputovao određeni dio Indije i Perzije, pišući malo što je čuo o srednjoj Aziji i Kini, proučavatelji njegova djela su uvjerenja da mu je Bagdad bio krajnje odredište. Od gradova u Zemlji Izraelovoj istaknuo je Jeruzalem kao kozmopolitski grad prožet raznim kulturama, Nablus ili Š'hem blizu planine Gezirim koja je sveta za Samaritance, a Hebron kao mjesto gdje počivaju Abraham, Izak i Jakov. Ostalo što je zabilježio je blagostanje koje Židovi imaju u Bagdadu i da tamošnji vladar zna hebrejski. Svako mjesto i svaki grad koji je posjetio, navodio koliko otprilike ima židovskih obitelji te poimenično neke uglednike.

Razmotrivši sažetke stvarnih putopisaca, vrijedi sagledati što od judaizma nalazimo u ovom satiričnom romanu. Obilježja judaizma nailazimo u liku Benjamina Trećega kako se opisuje čime se sve on bavi: *hazan* (predmolitelj, zborovođa), *mohel* (obrezivač), proizvođač *macesa*. Održava sviranje u sinagogi, vrši tjelesni čin saveza s Bogom, obrezivanje (heb. b'rit mila – riječ saveza) i proizvodi beskvasni kruh. Među Tunejadevčanima se spominju sveta mjesta za Židove: grobnica praotaca u Mahpeli⁷⁹, Rahelin grob⁸⁰ u Betlehemu, Zapadni zid. Također spominje epizodno nošenje čaša⁸¹ za kiduš i menoru za Hanuku. Ironično ciljajući na četiri pitanja za sederom tijekom Pesaha, postavivši isti broj o *Benjaminu o kojemu svi govore*: “Tko je ovaj tip? Otkud sa plavoga neba ispade? Što on radi ovdje? Dođe li bez razloga?”⁸² Pošavši na putovanje kad se bližio blagdan Šavuot, zapjevao je Akdamut,⁸³ poznati blagdanski pijut među Aškenazima. Što se tiče Sendrela, u njegovom kontekstu opisuje dane blagdana za njega kao nesretne, bilo da je riječ o onima kada se Židovi raduju ili tuguju. Djeca bi mu bacila čičke na njegovu bradu na blagdan Tiša b'av (Deveti ava) koji se pamti kao datum kad Židovi nisu mogli ući u obećanu zemlju zbog idolopoklonstva i oba Hrama su srušena i to je dan žalosti. Na Hošanu rabu, sedmi dan blagdana Sukot, bio bi ozlijeđen u borbi s jastucima. Dodatno što se tiče Benjaminove načitanosti, osim svoje pobožnosti, istakao se u erudiciji. Pored Putopisa Benjamina iz Tudele, pročitao je djela kao što su

⁷⁹ Bab. Talmud Eruvin 53b 4 (19936 (<https://www.sefaria.org/Eruvin.53a.4?lang=bi>, pristupljeno 7. veljače 2024.)

⁸⁰ Pos 35: 19 Tako umrije Rahela. Sahrane je na putu u Efratu, to jest Betlehem. A na njezinu grobu Jakov podigne spomenik – onaj što je na Rahelinu grobu do danas.

⁸¹ Čaše za vino, važne za molitvu (kiduš) koja se izgovara uz vino ili sok od grožđa.

⁸² Frieden i Miron (1996) 304–305: Who is this fellow? Where out of the blue has he dropped from? What is he doing here? Can he have come for no reason at all?

⁸³ Jidiš inačica Akdomes – sastavio ga u jedanaestom stoljeću kantor iz Wormsa; akrostih otkriva ime autora rabin Meir ben rabi Jichak. (Nulman: 1993), 14.

talmudske priče o Rabi bar baru Hani, o putovanjima Eldada Danovca⁸⁴ koji je proputovao dio svijeta od Pirineja do Bliskoga istoka, posjetivši i Kairuan u današnjem Tunisu gdje je bilo poprilično Židova, a najzanimljivije što nam je ostalo zapisano od toga Eldada je da je došao iz židovske države u istočnoj Africi koju su stvorili potomci izraelskih plemena Dan, Ašer, Naftali i Gad. Pored toga i djelo učenjaka iz osamnaestoga stoljeća Yaakova Moshea ben Hayyima Barucha⁸⁵ *Pohvale Jeruzalemu* (Šivhei Jerušalaim). Pored židovskih stvari, često spominje Aleksandra Velikoga kojega Josip Flavije u djelu Židovske starine opisuje kao štovatelja jedinoga Boga. Zanimljivo je istaknuti epizodu kad mu u Glusku lokalno stanovništvo govori da su potomci trgovaca koje Salomon pošalje u zemlju Ofir⁸⁶ čiji su smještaj i židovski učenjaci pokušali utvrditi, no nema ga. Također Benjamin Treći spominje da je on vidio iza rijeke Sambation deset izgubljenih izraelskih plemena. U jednom ulomku opisujući ljude u Teterevki, spomene sektu Kaftorijaca po narodu koji se spominje u Tori o porijeklu naroda i u jednom midrašu⁸⁷ kao patuljci. Vrijedi navesti da je Benjamin upućen u ekspedicije devetnaestoga stoljeća: Sjeverozapadni prolaz, izvori Nila te Timbaktu i istraživanje dijelova drevne Kine i Indije. Ovo zadnje svakako ukazuje na učinak Haskale, poznaje svoju židovsku kulturu, upućen u trendove okolnih naroda, no oprezno ako te nešto nadnaravno odvede u ludilo.

5.2 Šolem Alejhem: Štetlovsko-egzilski humor u liku Tevja

Tevje mljekar je zbirka satiričnih pripovijedaka u kojima se radnja odvija oko jednoga glavnog lika koji je glas Židova u progonstvu i štetlu. Humor u liku Tevja reakcija na progonstva koji uključuje prkos, prezir, srdžba, gorčina, osvetoljubivost, tužaljke, uz obilne samooptužbe. *Humor kao unutarnja dijalektika potkopava egoizam, dakle mnogi suvremenici i čitatelji bi se smijali dok im ne puknu rebra od shvaćanja vlastite razvratnosti, domišljatosti,*

⁸⁴ Više o Eldadu Danovcu, (https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/112285/jewish/Eldad-Hadani.htm, pristupljeno 7. veljače 2024.)

⁸⁵ Yaakov Moshe ben Hayyim Baruch (<https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/baruch-jacob-ben-moses-hayyim>, pristupljeno 7. veljače 2024.)

⁸⁶ Pretpostavke variraju: Šri Lanka, Kerala (jug Indije), Filipini, Peru, južna Afrika (Veliki Zimbabve, Sofala), Tunis, Saudijska Arabija (Mad Al Dahab u Hidžazu), Hispanjola.

⁸⁷ Pos 10:13-14 Od Misrajima potekli su Ludijci, Anamijci, Lehabijci, Naftuhijci, 14 pa Patrušani, Kasluhijci i Kaftorci, od kojih su potekli Filistejci. Berešit raba 37:5 Rabin Abba bar Kahana je rekao: Patrušani i Kasluhijci proizveli su neženje, ovi bi krali žene onima, a oni bi krali žene ovih. Što je iz njih proizašlo? Filistejci – moćni, Kaftorijci – patuljci. Sefaria (https://www.sefaria.org/Bereshit_Rabbah.37.5?lang=bi&with=all&lang2=en, pristupljeno 7. veljače 2024.)

*mučnine, upornosti, lažljivosti, ljudskosti, nepodnošljivu bol i nepobjedivu nadobudnost da su razvili veći osjećaj poštovanja prema sebi i svojoj sudbini kao Židovi*⁸⁸.

Prije sažetaka svih pripovijedaka, vrijedi istaknuti da je djelo doživjelo ekranizaciju raznih produkcija: 1939. na jidišu, 1971. u režiji Normana Jewisona pod nazivom čuvene slike Marca Chagalla *Guslač na krovu*, a 2017. je doživjela ekranizaciju u ukrajinskoj produkciji pod naslovom *Mir vašoj kući*.⁸⁹ Naslovi osam pripovijedaka su: Tevje se obogaćuje, Tevje profućka sitno bogatstvo, Današnja djeca, Hodl, Hava, Šprince, Tevje odlazi u Zemlju Izraelovu, Leh-Leho. Tevje je običan mljekar i konjar i uglavnom stočar, pobožan Židov koji nastoji ne izgubiti svoju vjeru unatoč teškom životu sa suprugom i nekoliko kćeri. Svaki dan, na obični dan ili na blagdan bi citirao Tanah, Mišnu i Talmud (prije svega traktat Pirkei avot⁹⁰) i od komentatora najviše Rašija. Pored svega, Tevje se jednom nastoji vratiti u svoj Bojberik ne želeći doći kasno kad šabat počinje. Utješno mu je što je izgovorio osamnaest blagoslova (šemone esre) tri puta. Dok se morao suočavati s bijedom koja ga muči kod kuće s obitelji, na poslu i dolaskom i odlaskom misleći o bogatašu Brodskom i onima koji u njegov Bojberik dođu ljetovati iz Jehupeca. Jednom kad je naišao na dvije putnice, prihvati njihove zamolbe da ih preveze bivajući u početku sarkastičan kad su rekle da su očekivale drumskoga razbojnika, a dobile su Židova. On ih je prevezao u suprotnom smjeru od njegove kuće do ljetovališta zelene dače.⁹¹ Uvidjevši da su i one iz židovskih obitelji, biva ugošćen i nagrađen vrativši se doma s mnogo hrane i živina. Tevjeova supruga Golda se oduševila s čime se Tevje vratio i onda su oboje otvorili posao na veliko, kupili su šumu, izgradili su trgovinu mješovitom robom i dobili su poreznu olakšicu iz Anatevke. Goldu je razočaravalo njegovo pozajmljivanje novca neozbiljnim ljudima. Na kraju Tevje je rekao autoru da mu ne spominje pravo ime. U drugoj priči Tevje je ispao nepromišljen započevši poslovanje s rođakom

⁸⁸ Iz predgovora Hillela Halkina, koji prevede na engleski *Tevje Mljekar i Željezničke priče* (Sholem Aleichem: *Tevye the Dairyman and the Railroad Stories*).

⁸⁹ Jidiš verzija u režiji Maurice Schwartza (Odnoklasniki <https://ok.ru/video/2952563067502>, pristupljeno 7. veljače 2024.) inače Židova iz sela Sudilkiv blizu Šepetivke, u današnjoj Hmeljničkoj oblasti. Odatle su preci proslavljenoga redatelja *Schindlerove liste* Stevena Spielberga. Norman Jewison je snimio kao mjuzikl istoimeno djelo (Odnoklasniki <https://ok.ru/video/3898387335896>, pristupljeno 7. veljače 2024.) Ovaj film u ukrajinskoj produkciji režira Vladimir Lert, rođen u Latviji, a od 1997 u SAD-u da je neke filmove na ruskom ostvario u Ukrajini. (Odnoklasniki, Мир вашему дому! <https://ok.ru/video/3430803966601>, pristupljeno 7. veljače 2024.)

⁹⁰ Pirkei avot ili nauk otaca-traktat u djelu Seder nezikin (Red o štetama), a počinje o prenošenju Tore od Mojsija do ljudi Velikoga sabora (anšei kneset hagdola). O dotičnom prvo poglavlje govori, a preostala govore o rabinskim poučcima. Zanimljiv je pojam koji nalazimo u poglavlju, ima nejasno značenje, no po slobodnom tumačenju je primjenjiv na Tevjeov slučaj: Tora im dereh eret (Pirkei avot 2:2) – Tora uz ovozemaljski način. Misao vrijedi nadopuniti riječi iz Avot 4:1 o bogatstvu: Tko je bogat? Onaj tko je sretan sa svojim udjelom. Kao što je napisano (Psalam 128:2) Plod ruku svojih ti ćeš uživati, blago tebi, dobro će ti biti. Sretan si ti u ovom svijetu i bit ćeš u onom budućem svijetu. (Sefaria https://www.sefaria.org/Pirkei_Avot.4.1?lang=bi, pChabad.org https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/2032/jewish/Chapter-Four.htm, pristupljeno 7. veljače 2024.)

⁹¹ Dača–kuća na ladnju, ljetnikovac (ob. u Rusiji); Hrvatski jezični portal (<https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, pristupljeno 7. veljače 2024.)

Menahemom Mendelom koji je bio poznat po rasipništvu. Tevje je tada imao planove o davanju novca za prihvatilišta za beskućnike i obnovu sinagoge u Jehupecu. Dotičnoga Menahema je zamijenio s Boruhom Hiršom čijom je kćeri, Šajnom Šajndl, Menahem oženjen po čemu ga znaju u štetlu Kasrilevka. Dovevši do svoje kuće Menahema dočekavši ga sa gozgom krivo je citirao riječi kralja Salomona pripisavši ih kralju Davidu. Nakon raznih rasprava Tevje je odlučio dati nešto love Menahemu vjerujući da će i sebi i njemu pomoći bivajući optimistom koji bi otišao do sinagoge čitajući Toru ističući da ju je Menahemov otac čitao kao slijepac. Unatoč Goldinom negodovanju Tevje je dao novac Menahemu rekavši mu da ga obavještava o financijskom stanju sanjajući o raskošnoj kući i blagodatima koje nosi poslovna uspješnost. Nisu se vidjeli dugo vrijeme, no Tevje je nastojao vjerovati u Boga da će Menahem sve dobro odraditi. Odjednom je Tevje usnuo da mu Menahem dođe s obiljem zlata, no nakon toga se zaputio u Jehupec tražeći ga. Uvidjevši promašaj Tevje zaključio da što više čovjek planira, Bog se žešće smije. Na kraju Tevje je zaključio da mudrost dolazi naknadno, a Bog mu nije namijenio vrhove i uspjehe i onda dodavši da je novac koještarija i rekao je: “Nitko ne traži da se rodiš ako nećeš da ti se strgaju čizme!” U trećoj priči Tevje počne pričati sa njemu omraženim mesarom Lazarom Wolfom koji zatraži ruku njegove kćeri Cajtl. Vidjevši bogatstvo, Tevje je pristao, citirajući u veselju Esteru, a zbog brige oko (ne)poslušnosti djece Izaiju. U međuvremenu tkalac iz Anatevke, Motl Komzojl, zatražio je ruku Cajtl govoreći, da on kao provodadžija može naći odgovarajućega muža za Cajtl, i rekao je da su oni razmatrali o braku prije godinu dana nabrojavši kako su svoje kćeri ostali uglednici udali: Berl Fonfač, Josl Šejgec, Jankl Piskač, Mojše Gorgel, Meir Kropave i Hajim Lušik. Nakon promišljanja i jadikovki Tevje je pristao govoreći: “Kad bi se svi vodili razumom, ne bi bilo židovskih vjenčanja.” Upitavši u pashalnom stilu zašto mu se sve to događa zaključio je: “Kad bi Bog slušao što svaka budala ima za reći, iznova bi svaki dan stvarao svijet.” Tevje je pred svadbu sanjao udovicu Lazara Wolfa, Frumu Soru. I sanjao je Goldinu baku Cajtl, po kojoj im je kći dobila ime, a ona mu je u snu savjetovala da promisli što je dobro za Catjl, a kad je upitao kako će Lazaru to objasniti, pojavila mu se Fruma Sora koja je upitala je li korektno da Cajtl zauzme njeno mjesto. Tevje i Golda su se suočili s Cajtlinom odlukom na svadbi. U četvrtoj priči je riječ o sudbini Tevjeove kćeri Hodl. Tevje je bio u zadnje vrijeme prožet mišlju kako poštovanje i sumnja prema nekome idu skupa. Druga kći Hodl je pored vanjske ljepote imala znanje jidiša i ruskoga čitajući razne knjige. Uvidjevši da mnogi žele studirati izrekao je tada misao: “Prije će krava preskočiti preko krova nego Židov stupiti na rusko sveučilište.” Ne sluteći za ovo spomenuto, pozove mladića Perčika k sebi u kuću uvidješi njegovo poznavanje jezika i Tanaha. Zatim je Tevje otišao do

provodadžije Efrajima u Bojberik radi posavjetovanja. Ugledavši pri povratku kući Hodl i Perčika u šumi kako uče, iznenadi se kad je čuo za njihove zaruke. Tevje nije mogao vjerovati, štoviše iznenadilo ga je da Perčik ide nekamo poslije svadbe. Jednom je prilikom vidio Hodl s grupom ljudi koji se ponašaju više kao Rusi, nego Židovi. Tevje je postao skeptičan glede Perčikovih namjera čuvši priče o kapitalu, radničkoj klasi i sličnom. Dobivši pismo nakon Roš hašane i Jom kipura Hodl se pridruži Perčiku koji je dobio kaznu u Sibiru oprostivši se od oca. Tevje Goldu je nastojao utješiti citiranjem Psalama, a Hodl je rekla da je poželjela sreću tom svom Aleksandru Velikom odnosno Perčiku. U petoj priči se dogodila ljubav između Tevjeove kćeri Hava i pisara Hvedke Galagana. Hvedka Galagan je za načitanu Havu bio usporediv sa piscem Maksimom Gorkim kojega je Tevje doživio kao cadika – rabina. Hava se zaljubi u Hvedku i upitala je oca čemu podjela na Židovi-kršćani, gospodari-robotovi, prosjaci – milijunaši, a on zabrinut joj citira židovske svete spise nastojeći objasniti izabranost i izdvojenost ili odvojenost Židova od drugih naroda. Odricanje je uslijedilo kad je Tevju došao svećenik, s kojim je raspravljao o dolasku Mesije; svećenik mu je dao do znanja da je Hava pod njegovim skrbništvom. Tevje se sa suprugom Goldom svađao poručivši joj da je ovisna o boršču na što mu je ona rekla: “Bolje boršč bez svijeta nego svijet bez boršča.” Obzirom na svoje boli, Tevje pripovjedaču poručuje da na sve to zaboravi kao faraonov peharnik na Josipa. Šesta priča je prepuna nesreća. Tevje se naslušao vijesti o pogromima u raznim gradovima od 1903. do Ustava 1905.: Jekaterinoslav (Dnjipro), Kišinjev, Mogilev, Odesa, Rostov. Upoznao je udovicu iz Jekaterinoslava koja ima sina koji ne želi učiti Toru, a udovica je rekla da je o Tevju čula sve najbolje da se on usporedio s čuvenim hasidskim učenjakom Šneurom Zalmanom govoreći da ga tako zovu u sinagogi dok čita Toru. Nije bio oduševljen njenim sinom Ahrončikom, a još više ljut kad vidi da se njegova kći Šprinca zaljubila u Ahrončika. Tevja je iznenadilo kad mu je Ahrončikov ujak htio platiti da se Ahrončik i Šprinca razdvoje. Sam je bio u šoku od toga da dugo nije čuo ni za Ahrončika niti za Šprincu dok se gomila ljudi nije okupila oko riječne brane blizu njegova sela gdje su našli mrtve, Ahrončika i Šprincu, dvoje neshvaćenih ljudi u krugovima gdje su novac i tradicija važniji od njihovih individualnih osjećaja. Zadnje dvije priče su popraćene drastičnim promjenama za Tevja i njegov život. Supruga Golda mu je preminula, kći Beilka se zaručila za mjesnoga Brodskog, Podhocura po prijedlogu provodadžije-zelenaša Efrajima. Njih dvoje su otišli u Italiju, a vratili su se poslavši Tevju poziv za Jehupec na Hanuku. Došavši u Podhocurovu kuću, nije mogao vjerovati kolika je to raskoš bila i dok je on htio u poslovanju i bogatstvu citirati talmudski traktat Pirkei avot i neke targume, Podhocur mu je poručio da se uhvati nekoga posla na veliko ako želi sjediti za istim stolom s Rothschildom,

Brodskim i gubernatorom. Dodatno Podhocur je isplanirao plan za odlazak u Ameriku, a Tevju je pao napamet odlazak u Zemlju Izraelovu. Tevje se zaputio na neizvjestan put skoro utješeno čuvši da su Hodl i Perčik uz Podhocurovu pomoć otišli u Japan. Sreća je trajala dok Podhocur i Beilka nisu bankrotirali i otišli u Ameriku, a Cajtl je izgubila Motla da je Tevje morao dosta toga prodati ostavši gotovo bez ičega. Tevja je idući slučaj, kad su mu seoski poglavar Paparilo i pastir Trohim poručili da moraju otići zbog pogroma, podsjetio na sukob Izraelaca i Amalečana. Tad se Tevju vratila Hava i zajedno s Cajtl pođe s ocem za Berdičev, a Tevju je bilo na pameti Zemlja Izraelova, paraša⁹² Leh-leha i kazao je pripovjedaču: “Danas nas, gospodin Šolem Alejhem može naći na željezničkoj postaji, no sutra u Jehupecu, dogodne u Odesi, Varšavi ili Americi... osim ako, to jest, Svemogući ne gleda na nas i kaže, 'Znate što, djeco! Odlučih vam poslati svoga Mesiju!' Nije me briga ako ga pošalje samo za inat. U međuvremenu, ostanite dobro i ugodan put. Pozdravite mi sve Židove i poručite im, ma gdje bili, da se ne brinu: Stari Bog Izraelov živi!”⁹³

Kroz ovih osam priča se pročita o mnogočemu: o bijedi, težnji za uspjehom i samoostvarenjem u štetlovskom svijetu, blagdanima koji se spominju tijekom nesretnih epizoda, povijesnim nezgodama za Židove tijekom prvih dvaju desetljeća dvadesetoga stoljeća te buntovnosti djece prema roditeljima, u ovom slučaju ženske djece te čuvanje pobožnosti unatoč teškoćama, opasnostima i mogućem gubitku vjere. Šolem Alejhem spominje najviše štetlove: Bojberik, Anatevka, Zlodejevka, Mazepevka, Kostolomevka, Kasrilevka i Rabilevka. Najzanimljivije je uočiti da dva štetla imaju hebrejske nazive, Kasrilevka⁹⁴ po jidiš inačici za krunu, keser (heb. keter), a Rabilevka po rabinu. Kod ostalih se vide simbolična značenja poznajemo li slavenske jezike, a Mazepevka najvjerojatnije prema hetmanu Mazepi.⁹⁵ Za Bojberik autor je našao nadahnuće u svom ljetovalištu Bojarka⁹⁶ blizu Bile Crkve. Izmišljeno ime za stvarno mjesto je Jehupec, na ukrajinski za Egipat (ukr. Jehipet), a odnosi se na Kijev budući da je Židove Kijev podsjećao na boravak u Egiptu, a tamošnju policiju su doživljavali kao faraone, a jednoga od vršitelja pogroma u priči *Leh-leha* Šolem

⁹² Paraša – odlomak u Tori. Tjedno čitanje Tore naziva se Parašat ha-šavua. Eisenberg/Scolnic (2001), 166.

⁹³ Halkin (1987), 130–131: Say hello for me to all our Jews and tell them wherever they are, not to worry: the old God of Israel still lives!...

⁹⁴ Ime se spominje u drugim djelima Šolema Alejhema, mjesto življenja Voronkov mu bi nadahnuće za sve.

⁹⁵ Mazepa, Ivan, ukrajinski hetman (1639–1709) poginuo u Velikom sjevernom ratu (1700–1721) stupivši na stranu Švedana bivajući prvotno u službi cara Petra Velikoga. Odnos prema Židovima bi jako slojevit, nije bio odgovaran za pokolje usporedive s onima Hmeljnickoga. (<https://tureligious.com.ua/i-s-mazepa-i-evreji/>, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/mazepa-ivan>, pristupljeno 8. veljače 2024.)

⁹⁶ Frieden (1995), 98.

Alejhem opiše kao Hamana.⁹⁷ Ime Anatevka⁹⁸ su u novijoj ukrajinskoj povijesti upotrijebili rabin Moše Asman u izgradnji jednoga naselja u Kijevskoj oblasti gdje je do Drugoga svjetskog rata bio štetl. Tevje ima mnogo posla i veliku pobožnost bivajući proturječan jer citira iz Talmuda često Pirkei avot kao da ne zna da postoji misao “više imovine, više briga.”⁹⁹ Svakako pored tih proturječnosti, Tevje vodi monolog kad je sam ili kad je u društvu citirajući Tanah, Talmud, midraše i pokatkad se poziva na čuvenoga komentatora Rašija.¹⁰⁰ Nekad se obraća Bogu jobovski, a pokatkad samom autoru na početku ili pri kraju svake priče. Koliko je upućen u Tanah, neke epizode započinje iz Tore vajehi erev vajehi boker.¹⁰¹ Kad se obogatio, smatrajući da kod kuće ne mora ostati jer je rečeno da će pomoć doći od drugih prema Esterinoj:¹⁰² *doći će Židovima pomoć i spas s druge strane, a ti ćeš s kućom svoga oca propasti.* Bivajući svjestan teškoća koje Bog priredi Židovima sjeti se izabranosti kroz molitvu *Ata vehartanu.*¹⁰³ Prije nego li je naišao na žene koje je prevezao do Bojberika u tijeku Šavuota (blagdan tjedana) izgovarao je na glas odabrane blagoslove iz Amida,¹⁰⁴ iako ih prema Talmudu treba u tišini izgovoriti: 2. veličanje Boga koji će u budućem svijetu uskrsnuti mrtve, 7. Božji pogled na muke i teškoće, 9. davanje uspjeha i zarade, 12. kažnjavanje klevetnika i protivnika Boga i židovskoga naroda, 16. nešto nasumično uz početne riječi: Slušaj naš glas, Vječni, Bože naš, smiluj se, imaj milosti prema nama. Unatoč svojoj strogoj pobožnosti, navedeni blagoslovi su mu najnužniji budući da su mu kćerke pokazale neposlušnost, a neke pošle (Hodl i Hava) s nepodobnim ljudima: socijalist i kršćanin. Zanimljiva je epizoda razgovora sa svećenikom kad svećenik kaže da je Mesija već došao, a

⁹⁷ Yerushalmi (1982), 36.: Dakako Haman je bio dvorjanin na dvoru perzijskoga kralja u priči o Esteri. U židovskim djelima postao je sinonim za opakoga ugnjetavača-uništavatelja.

⁹⁸ Moše Asman (1966) je glavni rabin Ukrajine od 1990-ih kad je u Kijevu obnovljena židovska vjerska zajednica, preuzevši sinagogu koju je izgradio židovski filantrop Lazar Brodski (1848–1904) (<https://daily.rbc.ua/ukr/show/anatevka-mistse-div-k-evreyske-poselennya-1683226487.html>, pristupljeno 8. veljače 2024.)

⁹⁹ Pirkei avot 2:7 Sefaria (https://www.sefaria.org/Pirkei_Avot.2.7?lang=bi, pristupljeno 8. veljače 2024.)

¹⁰⁰ Salomon ben Isaak (zvan Raši, akronim od Rabi Šelōmōh Jichaqi), francuski židovski judaist i bibličar (Troyes, 1040 – Troyes, 1105). Utemeljitelj rabinske egzegetske škole u Troyesu i komentator Biblije. Njegov komentar Petoknjžje prva je knjiga tiskana hebrejskim jezikom i hebrejskim slovima (1475); utjecao je na kršćanske egzegete, osobito luterane. Tvorac je kurzivnoga hebrejskog pisma, tzv. pisma raši. (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/salomon-ben-isaak>, pristupljeno 8. veljače 2024.)

¹⁰¹ I bi večer i bi jutro Ps 1:5. Za svaki dan stvaranja se koriste izrazi, on citira u jidiš varijanti.

¹⁰² Est 4:14

¹⁰³ Ti si nas izabrao. Izgovara se tijekom hodočasničkih blagdana (Pesah, Šavuot, Sukot) i Simhat Tore. (https://www.zemirotdatabase.org/view_song.php?id=238, pristupljeno 8. veljače 2024.)

¹⁰⁴ Zabrana u Bab. Talmud B'rahot 31:24: Mislio sam da se netko oglašava tijekom molitve (amida). Izgovori ju već Hana kao što je napisano: Hana govoraše u srcu; samo se usne njezine micahu, a glas joj se nije čuo. (I Samuel 1:13) Amida (heb. stajati) ili T'fila (heb. molitva) ili Š'mone esre (heb. osamnaest) Eisenberg / Scolnic (2001), Amida je molba Bogu da ispuni duhovne i fizičke potrebe, kao i one zemlje Izrael. Smatra se i središnjim dijelom sinagogalske službe, molba je Bogu da ispuni duhovne i fizičke potrebe, kao i one Zemlje Izrael.

Tevje govori o mogućem ugodnom razgovoru kad Mesija¹⁰⁵ dođe. Tevje u društvu nesuđenoga supruga poginule mu kćeri Šprince i bogatoga supruga kćeri Beilke, prodoru sekularizma među Židovima, ima osjećaj da i sam gubi vjeru iako si stalno govori da vjeruje u Boga i da mu sve što se događa je Njegova volja. Pokatkad bi, unatoč skoro narušenim odnosima sa suprugom i djecom, u jutarnjoj molitvi (šahrit) zahvalio Bogu što ga nije učinio ženom. Jednom je u sarkastičnom tonu izgovorio Ma ništana¹⁰⁶ za Pesah:

*Gdje piše u Bibliji da Tevje mora šljakati na dnu i biti budan u cik zore dok se i Bogu šmrca u krevetu? Gdje piše da bogati Židovi Jehupeca moraju imati svježi sir i maslac za rolade koje jedu uz kavu? Gdje piše da ja lomljenjem na smrt zaslužujem tanjur šljunka i juhu od ječma koja je više kao voda, a dok isti Židovi koji se rastežu, zijevaju bez da su pomakli prst, jedu pečenu patku, sočne kniše, blinces i varniške? Jesam li ja manje Židov u odnosu na njih?*¹⁰⁷

Naravno uz ovaj istaknuti humor Šolema Alejhema zanimljiva je na kraju nadobudna reakcija i utjeha kad moraju napustiti selo da nisu jedini budući da im je praotac Abraham bio prvi koji se iseljavao, a to je isticao sjetivši se naslova paraše koja počinje riječima Leh-leho¹⁰⁸. I sjetivši se krvnih kleveta kao što je slučaj Mendela Beilisa, smatra da su bolje od njega prošli kad ih seoski poglavar Paparilo upozori da moraju otići. Tada je mislio na ulomak gdje se spominje najgori židovski neprijatelj Amalek koji je imao svoja utjelovljenja u brojnim židovskim nesrećama. Pored vjerskih stvari, očito kroz svoj humor Šolem Alejhem ukaže na ograničenost i zatvorenost života u štetlu, no istovremeno pokazuje da teška stvarnost daje novu nadu i optimizam kada Tevje razmišlja o putovanju u Zemlju Izraelovu i koje bi sve svetinje trebao vidjeti. Dodatnu ograničenost opisuje kad se čudi zašto su mu dvije kćeri otišle u Ameriku i Japan, a ne u Mezopotamiju. Obzirom da je sam Šolem Alejhem proputovao i upoznao svijet i razne književnike (Lav Tolstoj, Maksim Gorki i Anton Čehov), primijetio je zašto su se mnogi iseljavali u SAD istaknuvši kako je Podhoruc propao u rodnom mjestu materijalno, a svi pričaju o Rothschildima znajući gdje su se ostvarili to jest u svijetu gdje su

¹⁰⁵ Vezano uz ugodne razgovore, Bab. Talmud Sanhedrin 98a:3 ukazuje na Tevjeov nemir kad ču da mu se kći preobraća na kršćanstvo, citiranjem Zaharija 8:10 niti bijaše mira od neprijatelja onome koji je izlazio ni onome koji je dolazio; puštao sam ljude jedne protiv drugih.

¹⁰⁶ Ma ništana – početak Aedera na Pesah kad se pitamo: Po čemu je ova noć drukčija? Zašto jedemo samo maces? Zašto jedemo samo maror? Zašto dvaput umaćemo povrće? Zašto se sad oslanjamo jedni na druge?

¹⁰⁷ Halkin (1987), 46–47: Ma nishtanoh-where does it say in the Bible that Tevye has to work his bottom off and be up at the crack of dawn every day when even God is still snoozing away in bed? Where does it say that the rich Jews of Yehupetz must have fresh cheese and butter each morning for the rolls they eat with their coffee? Where does it say that I have to be dead on my feet to deserve a plate of grits and some soup that's more water than barley, while they, the same Jews, can stretch and yawn without lifting a finger and be served with roast duck, juicy knishes, varnishkes and blintzes? Am I less of a Jew than they are?

¹⁰⁸ Leh-leha na hebrejski: idi sebi ili radi sebe; židovski dijelovi u odnosu na kršćansko bilježenje poglavlja i stihova, svaki odjeljak počinje određenim riječima; paraše koje prethode o Abrahamovu odlasku iz Ura počinju prvim riječima: Berešit (U početku), Noah (Noa).

Židovi emancipirani. Zamjetljivo je da je u stvarnom životu iskazao simpatije prema cionizmu¹⁰⁹ pišući pamflete. A kroz slučajeve Tevjeovih kćeri i njihovu praktičnost i istaknutih osoba kao što su bogataš Podhoruc, revolucionar Perčik i zanemarivanje pretjerane pobožnosti te Tevjeovim spomenom cadika i usporedbom njega sa osnivače habadskog hasidizma, Šneurom Zalmanom, je imao simpatije prema hasidima. Sve skupa *Tevje mljekar* pokazuje na humoristično-misaoni način kakav su kaos, patnje i suočavanje s neočekivanostima predstavljali za Židove egzil i štetlovi. Kao i ideologije u životu Šolema Alejhema, bili su okovani raznim strujama u judaizmu, da bi se kroz Haskalu i neke sekularnije ideologije približili na neki način Židovima, da bi kasnije suočivši se s nemogućnošću istinskih promjena, prigrlili cionističke ideje o zasebnosti, a vrijedi istaknuti da je za to Tevje o posebnosti Židova citirao ulomak iz Ponovljeni zakon 33:29: *Blago tebi, Izraele! Koji narod k'o tebe Gospodin spašava? On štiti je tvoj što te brani i mač tvoj slavodobitni, dušmani ti se ulaguju, al' ti ćeš im gaziti' po leđima*. Isto tako je Tevje istaknuo koliko je židovski život slojevit kad postoje dani radosti na Jom kipur kad se praštaju grijesi i odrješuju zavjeti te dani žalosti kad se na Tiša b'av oplakuje gubitak Hrama dvaput.

5.3 I. L. Perc: Židovski preporod u hasidsko-foklornim pripovijetkama

Ichok Leib Perc je treći od već spomenutih klasika kojega se zove ocem moderne jidiš književnosti i jedini koji nije pao potpuno pod utjecaj Haskale, prikazavši folklor i hasidizam u jako značajnom izdanju za židovstvo, odnosno za judaizam. U odnosu na prethodno obrađenu dvojicu, Perc ne nađe satiru kao sredstvo, već autobiografske elemente kojima će prikazati misticizam, kabalu i hasidizam kao dio židovskoga identiteta koje su židovski pojedinci odbacivali, no naposljetku su zavoljeli proučavajući sa zanimanjem i uvidjeli njihov značaj. Židovski povjesničar književnosti je sročio idućom mišlju:

U svojim pričama, Perc traži unutrašnju bit fenomena koji opisuje. Iščačkava po svakom djeliću prirode, anorganskom kao i organskom, osjećajno utjelovljenje duhovnih osobina, u svakom pojedincu neki odnos do univerzalnih vrijednosti, u svakoj nacionalnoj i vjerskoj skupini jedinstveni izraz Božje volje. Svaki je narod po njegovom viđenju izabran narod, izabran svojstvenom poviješću, zemljopisom i etničkim sastavom da iskusi sudbinu koja nije istovjetna onoj drugoga naroda.

¹⁰⁹ Frieden (1995), 107.

*Drži da su Židovi narod, jedan narod premda su raspršeni posvuda. Svojevoljno ili nevoljko, Židovi su postali svjetski narod.*¹¹⁰

Prije nego li se prijeđe na njegove pripovijetke, vrijedi istaknuti još jedan citat:

*Židovstvo u takvim vremenima jest veselje, zanos, poletno življenje. Židovstvo je ono što stvara u tegobnim vremenima institucije za obranu, sprečavanje opasnosti, zaštitu samih sebe i svojih članova. Židovstvo je u takvim vremenima poziv za bitku i izazov junaštvu. Židovstvo je to što u vremenima zavisnosti i slabosti se povlači u svoju ljušturu, čuva svoje resurse, trpi u šutnji i čeka bolje dane. Tada je židovstvo nada i bol. Mesijanski snovi i onostranost. Tada to zahtijeva pravu žrtvu.*¹¹¹

Prvo razmotrimo ove pripovijetke mistično-folklornih obilježja: *Sedam godina obilatosti* (Zibn nute yor), *Čarobnjak* (Kuntsnmakher), *Blago* (Der oytser), *Idilični dom* (Shalom beys), *Čuda na moru* (Nisim oyfn yam). Prva spomenuta se odvila u mjestu Turobin i dogodila se pred šabat jednom nosaču Tovju (Tobija) koji je naišao na jednoga Nijemca koji mu je obećao sedam godina u izobilju, samo da Tovje odredi želi li to istoga trena ili pred smrt. On se odlučio posavjetovati sa suprugom Sarom s kojom ima djece. Supruga mu je rekla da je najbolje prihvatiti odmah za školovanje djece. Nakon sedam godina pojavio se Nijemac Tovju koji je na pitanje, zašto su u pohabanoj odjeći još uvijek, rekao da su im djeca našla zlato iza kuće, a Nijemac mu je rekao da će se obogatiti pri povratku kući. Tovje je objasnio da ga štede koristeći ga za djecu da nauče Toru, a Tora je bogatstvo koje iziskuje svoje čuvare. Na kraju lik je ispao prurušeni prorok Ilija koji se vratio Bogu rekavši da ima dobrih čuvara Njegove riječi. Ovo za proroka Iliju je primjer židovskoga folkloru budući da postoji popularno vjerovanje da prorok Ilija nije umro i da zato pohodi po Božjem poslanju ljude u potrebi.¹¹² U predgovoru dvojezičnom izdanju Perecovih priča proroka Iliju se u tim pričama uspoređuje s Djedom Božićnjakom dakako znaju se razlike. Istaknuta je i važnost savjetovanja sa ženom što kako je rečeno u Talmudu: *Neka muškarac uvijek pazi da poštuje svoju ženu, jer blagoslov je u domu samo radi nje, kako je rečeno: I Abrahamu je bilo dobro*

¹¹⁰ Liptzin (1972), 63–64: In his stories, Peretz seeks the inner essence of the phenomena he describes. He ferrets out in every bit of nature, inorganic as well as organic, a sentient embodiment of spiritual traits, in every individual some relationship to universal values, in every national and religious group a unique expression of God's will. Every people is seen by him to be a chosen people, chosen by its peculiar history, geography and ethnic composition, to experience a destiny which is not identical with that of any other people. He holds the Jews to be a people, one people, even though dispersed everywhere. Willingly or unwillingly, the Jews have become a world people.

¹¹¹ Liptzin (1972), 64: Jewishness is, in such times, joy, ecstasy, zestful living. Jewishness is that which creates, in troubled times, institutions for defense, for preventing of danger, for protecting itself and its members. Jewishness is, in such times, a call to battle and a challenge to heroism. Jewishness is that which must in times of dependence and weakness, retreat into its shell, conserve its resources, endure in silence, and wait for better days. Then Jewishness is hope and pain. Messianic dreams and otherworldliness. Then it demands real sacrifice."

¹¹² Wiener (1899), 31–32.

zbog nje (Post 12,16). Zato je Rava rekao učenicima u Mahazi: *Poštujte svoje žene, kako biste se obogatili.*¹¹³ Druga priča *Čarobnjak* slično govori o bezimenom putniku iz Volinja koji je tijekom Pesaha opskrbio bračni par, Hajima Jonu i Rivku Beelu, sredstvima koja su im nedostajala za seder za Pesah: Hagadom, macesom, čašom za crveno vino, svijećama te stolom i sjedalima. Hagada je nužna radi čitanja sadržaja o Izlasku iz Egipta, no također ima dio o praocima Izraela (Abrahamu, Izaku i Jakovu) te kako su se nakon izlaska bunili protiv Boga da bi došli do obećane zemlje.¹¹⁴ U dotičnoj piše raspored sedera: kada jesti maces (beskvasni kruh), maror (gorko bilje), kada popiti četiri čaše vina itd. Maces¹¹⁵ je važan za jedenje kao jedna od Božjih zapovijedi uz čitanje Hagade. Sam namještaj je važan za večeru i za mogućnost naslanjanja (beheseva) za vrijeme obroka, s obzirom da je naslanjanje uz jelo u antici oznaka slobodnih ljudi, dok su robovi jeli stojeći na nogama.¹¹⁶ Paljenje svijeća je dan uoči Pesaha (erev Pesah) pri čemu se izgovara blagoslov za paljenje svijeća i nadolazeći blagdan (jom tov) i izgovori se shehejanu.¹¹⁷ Što se tiče vina i četiriju čaša, crveno¹¹⁸ je uvijek bolje zbog simbolike krvi pri prinošenju pashalne žrtve i premazivanju dovratnika i nadvratnika izraelskih kuća. Što se tiče broja čaša, bio je običaj i dodatnu popiti za proroka Iliju i na kraju ove priče su uvidjeli da je to bio on. Njega se na početku prikazivalo kao skoro tipičnoga i netipičnoga i upitnog Židova. Opisan je kao osoba kukastoga nosa što je bio čest stereotip o židovskom izgledu, a nežidovski izgled mu je činila obrijanost po Levitskom zakoniku 19:27: *Ne zaokružujte kose na svojim sljepoočnicama; ne šišajte okrajka svoje brade.*¹¹⁹ Dodatno židovsko u njemu je bilo da se ne zna odakle je, a simbolično bi rekao da je došao iz Pariza i da putuje za London, prijestolnica dviju zemalja gdje su Židovi emancipirani, sekularni i doživljavaju religiju kao kulturu. Dodatno nije se znalo jede li košer hranu ili ne. Treća priča govori o sličnoj priči kao u prvoj da je dobra supruga pravo blago što je glavnom liku Šmerilu tek nakon završetka šabata palo napamet. On je jedne noći počeo

¹¹³ Bab. Talmud Bava mecia 59a:12 Sefaria (https://www.sefaria.org/Bava_Metzia.59a.11?lang=bi, pristupljeno 8. veljače 2024.)

¹¹⁴ Hagada je mala knjiga liturgije, molitava, pjesama i obreda koji se koriste na sederu za Pesah. Hagada prepričava priču o izlasku iz Egipta, objašnjava značenje tanjura za seder, odgovara na Četiri pitanja i ilustrira druge tradicionalne rituale uključene u seder. Time se ispunjava zapovijed, spomenuta u Hagadi, da se kaže Priča o Pesahu s koljena na koljeno. Eisenberg/Scolnic (2001), 52.

¹¹⁵ Ibid., 118–119, 145.

¹¹⁶ Za naslanjanje uz seder vidi: <https://halakhaoftheday.org/2022/04/03/pesah-seder-why-do-we-recline-to-our-left-side-at-the-seder/>, pristupljeno 5. svibnja 2024.

¹¹⁷ Shehejanu (što nam dade život) – izgovara se za blagdane ili za osobite prigode. Reform Judaism.org (<https://reformjudaism.org/beliefs-practices/prayers-blessings/shehecheyanu>, pristupljeno 8. veljače 2024.)

¹¹⁸ Crveno se spominje još u Izrekama 23:31. Vrijedi istaknuti da je u jednom slučaju volinjski rabin radije koristio bijelo vino radi izbjegavanja optužbi za krvnu klevetu. (https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/David_ben_Shemuel_ha-Levi, pristupljeno 8. veljače 2024.)

¹¹⁹ Naknadna dijela imaju razna tumačenja, no vrijedi zamijetiti da je gotovo nijedan rabin nije viđen golobrad. No šišanje i skraćivanje dlaka se odobravalo pred neke blagdane.

goniti neki plamen za koji je pomislio da je njegovo blago, a ne želeći prekršiti pravilo o kretanju tijekom Šabata je odustao da bi na šabatno jutro ugledao da je dotični plamen nestao pod krevetom i kasnije pri svršetku je naišao na neopisivo blago smatrajući da je to odgovor na supruginu molitvu *Bože Abrahamov, kralju svijeta* (Got fun Avrohom¹²⁰, riboyne shel oylem) koja je napisana na jidišu koju bi se izgovaralo tijekom havdale tijekom večernje molitve(maariv). Šmeril je također izgovarao molitvu *Oče, naš kralju* (Avinu malkenu) koja je postala uobičajena za Aškenaze od sedamnaestoga stoljeća kada su je počeli izgovarati na posne dane tijekom *Desetodnevne pokore* (Aseret jamei tešuva) koja je između Roš hašane i Jom kipura, a izvori za dotičnu molitvu su u Izaijinoj¹²¹ knjizi. Što se tiče *havdale*, to je blagoslov razdvajanja svjetovnoga od svetoga i izgovara se pri kraju Šabata, a što se tiče *havdale* i aškenaskih Hagada, ima jedna zanimljivost. U molitvi se nalazi akrostih JAKNHAZ po pet blagoslova: *Jajin* za vino, *Kiduš hajom*, blagoslov dana, *ner* za svijeću, *havdala* za razdvajanje i *zman* za vrijeme (*šehehejanu*). Na venecijanskoj, praškoj i mantovskoj Hagadi ima slika lovca na zečeve i po jidiš izgovoru dotičnoga akrostiha i po pučkoj etimologiji njemačkih riječi smatra se da to znači: “Ulovi zeca!”¹²²

Idilični dom govori o čovjeku Hajimu koji isto kao u jednoj od prethodnih je uvidio da mu je žena najveće blago, a isto tako da je sva njegova vrijednost u tome što je pored brižnoga oca i supruga dobri vodonoša u sinagogi. Vrijedi istaknuti da je u ovoj pripovijesti za jidiš važno istaknuti da je dotični Hajim dobio takvo uvjerenje kad je na šabat u sinagogi upoznao učitelja (melamed) koji je poučavao običan narod Tanahu prema komentarima Tore i Proroka Mošea Alšiha (1508.-1593.), čuvenoga komentatora među rijetkima koji su dobili pridjev sveti¹²³ (kadoš). Kad je učitelj čitao ulomak o Geheni gdje su ljudi šibani željeznim šibama i Edenu gdje su okrunjeni pravednici s mudročću, Hajimu u priči zapne dio o Levijatanu i biku što bi

¹²⁰ Tekst molitve (<https://yiddishwordoftheweek.tumblr.com/post/6083494792/got-fun-avrohom-%D7%92%D7%90%D7%98-%D7%A4%D7%95%D7%9F-%D7%90%D7%91%D7%A8%D7%94%D7%9D-god-of-abraham>, pristupljeno 8. veljače 2024.)

¹²¹ Iz 33:22 Jer Gospodin je sudac naš, Gospodin naš vojvoda, Gospodin je kralj naš – on će nas spasiti; Iz 63:16 jer Otac si naš! Abraham nas ne poznaje i ne spominje nas se Izrael; Gospodine, ti si naš Otac, otkupitelj naš – ime ti je oduvijek.

¹²² Na njemački: Jagn Haz (Jag einem Hase), na jidišu jogn hoz (Yog eynem hoz). Dotično n nastade aferezom i apokopom slova koje čine neodređeni član, a poznata je alternacija njemačkoga a u jidiš o. Na primjer dok Nijemci pitaju “Was ist das”, aškenaski Židovi bi upitali “Vos iz dos”.

¹²³ (<https://www.hyomi.org.il/eng/page.asp?id=597>, pristupljeno 8. veljače 2024.) Pored njega Ješajahu Horowitz (1555-1630) znan kao Šelah Hakadoš po svom dijelu Šelah (Šnei luhot habrit-dvije ploče saveza), Ari (1534-1572), odnosno rabin Jichak Lurija Aškenazi upamćen kao kralj kabalist u gradu Safedu, te Or Hahajim (Svijetlo života, 1696-1743) puno ime Hajim ben Moše ibn Atar kao kabalist visoko cijenjen među hasidima iako ne djelovao u istočnoj Europi.

se trebalo dogoditi u mesijansko doba.¹²⁴ Prije nego li je Hajimu naveo što je dobro u njemu nanizao mu je što bi trebao proučavati, a to je traktat Pirkei avot u Mišni i Talmudu, također Toru i komentare kao što je Ein Jakov koji je dostupan na jidišu.

Zadnja među navedenim pričama je *Čudo na moru* i govori o ribaru Satiju i njegovoj obitelji koja živeći u nežidovskom okružju, ne znajući hebrejski, jedino preko čega su održali vezu s judaizmom je Jom kipur na koji su običavali jesti ribu. Zanimljivo je uočiti da ne bi znali izgovoriti Šma Israel, no to ih nije zaustavljalo da pohode sinagogu (makom kodeš-sveto mjesto). Čudo se dogodilo ribaru kada je preživio veliku oluju vrativši se sa zlatnom ribicom. Čudo je bilo kada je u olujama zapjevao pijut *Unetane tokef*¹²⁵ (Proglasimo svetost) u kojem se Boga slavi kao suca, a pjeva se na Roš hašanu i Jom kipur. Ova priča pokazuje suštinu Percove misli, odnosno njegovu fazu kad je prigrlio misticizam.

Ostale priče koje kategoriziramo kao hasidske su: *Ako ne više* (Oyb nisht nokh hekher), *Tri dara* (Dray matanos), *Pored umirućih* (Baym gumm), *Ne učini preljuba* (Lo tahmod), *Kabalisti* (Mekuvlim), *Melodijske migracije* (A gilgul fun a nigun), *Četiri naraštaja-četiri volje* (Fir doros-fir Tsvaos). U prvoj priči svjedočimo obožavanju rabina iz Nemirova koji ima toliko poniznosti da je bolesnoj starici pomogao sasjeći drva za ogrjev. Litvanac koji je sumnjao u njega na početku, svjedočeći ovom dobrom djelu je promijenio mišljenje i prihvatio je njegova učenja. Rabin je osvrnut osobito na čitanje *s'lihot*, molitava u kojima se moli Boga za oprost i karakterizira trinaest atributa milosrđa, a izvor im je u Tori, Prorocima i Psalmima, a to su Božja milost prije i poslije počinjenih grijeha, moć za ukazivanje dobrote, milosrdan da ljudi ne budu u nevolji i milostiv dok su u nevolji, spor u srdžbi, obilat u ljubavi i istini, koji daje milost tisućama naraštaja, oprašta nepravde, prijestup, grijeh i pruža odrješenje grijehova.¹²⁶

U priči *Tri dara* pokazuje u maštovitom izdanju da su djela pobožnosti, čistoće i požrtvornosti ulaz u raj kada se nije moglo točno odrediti jednom pokojniku zaslužuje li raj ili pakao. U ovoj priči u neku ruku je predloženo na popularan način viđenje raja po Tanahu: *Onda se uspne Mojsije s Aronom, Nadabom i Abihuom i sa sedamdeset starješina Izraelovih.*

¹²⁴ Postoje neka tumačenja o Levijatanu i biku kao dvama vrstama pravednika (cadikim). Više na Chabad.org (https://www.chabad.org/kabbalah/article_cdo/aid/379481/jewish/The-Leviathan-and-the-Wild-Bull.htm, pristupljeno 8. veljače 2024.) Što se tiče raja (Eden) i pakla (Gehena) u judaizmu, razna su tumačenja da raj jedino postoji, a da je pakao ili ovozemaljska ili privremena manifestacija na ovom svijetu ili posmrtno privremena kazna od koje je moguće izbaviti, dok neki smatraju opomenom radi izbjegavanja nedjela.

¹²⁵ (https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/2701114/jewish/Text-of-Unetaneh-Tokef-Prayer.htm, 9. veljače 2024.) Izvori za dotični pijut iz Biblije: Ez 34:12, Iz 40:11;Ps 33:13, 8:5, 144:3; Job 7:17,14:3; Babilonski Talmud Roš Hašana 16a, Mišna Roš Hašana 1:2; Berešit Raba 44:12

¹²⁶ Izl 34:6-7, Br 14:18, Joel 2:13, Jona 4:2, Mihej 7:18, Nahum1:3; Psalam 86:15, 103:8, 145:8; Nehemija 9:17

Oni vidješe Boga Izraelova: podnožje njegovim nogama kao da je bilo od dragoga kamena safira, sjajem nalik na samo nebo. Ni ruke svoje nije pružio na izabranike Izraelaca: slobodno su Boga motrili i jeli i pili¹²⁷. One godine kad umrije kralj Uzija, vidjeh Gospoda gdje sjedi na prijestolju visoku i uzvišenu. Skuti njegova plašta ispunjahu Svetište. Iznad njega stajahu serafi; svaki je imao po šest krila: dva krila da zakloni lice, dva da zakrije noge, a dvama je krilima letio. I klicahu jedan drugome: "Svet! Svet! Svet Jahve nad vojskama!"¹²⁸

Iz dotičnih ulomaka vidimo kako je otprilike predočeno Božje prijestolje, a idući ulomci govore o zlu koje može pojmiti kao predožba vruga u judaizmu: A Mihej reče: *"Zato čujte riječ Gospodinovu. Vidio sam Jahvu gdje sjedi na prijestolju, a sva mu vojska nebeska stajaše zdesna i slijeva. Gospodin upita: 'Tko će zavesti izraelskoga kralja Ahaba da otiđe i padne u Ramot Gileadu?' Jedan reče ovo, drugi ono. Tada uđe jedan duh, stade pred Gospodina i reče: 'Ja ću ga zavesti!' Gospodin ga upita: 'Kako?' On odvrati: 'Izaći ću i bit ću lažljiv duh u ustima svih njegovih proroka.' Jahve mu reče: 'Ti ćeš ga zavesti. I uspjeh ćeš. Idi i učini tako!' Tako je, evo, Jahve stavio lažljiva duha u usta tvojim prorocima; ali ti Jahve navješćuje zlo."*¹²⁹ Ostalo u samoj priči ukazuje da raj čini sedam nebesa u kojima su smještene različite biblijske osobe, a imena svakoga neba su iz postbiblijskih izvora. Za ekvivalent paklu postoje pojmovi Šeol i Gehonim(Gehena).

U priči *Pored umirućih* prikazuje suprotnosti između dvaju likova Leibla Konskivolera i Nahmana Zbaraža. Prvi je održavao svaku molitvu tijekom dana: šahrit (jutarnja), minhu (podnevnu) i arvit (večernju). Bio je osoba koja se bogatila na račun sirotinje da su ga po nebeskim odredbama lovili anđeli smrti i anđeli svijetla da je bio odvučen u pakao. Za drugoga se vidjelo da ne drži do dnevnih obreda, molitava, već pomaže sirotinji i udovicama. Kad su njega anđeli svijetla vodili u raj, on je odlučio radije u pakao da suosjeća s patnicima nadajući se da će im pomoći.

U priči *Ne zgriješi bludno* je prikaz neke novotarije iz kabale koju su prihvatili hasidi: reinkarnacija ili na hebrejskom *gilgul*. U pitanju je osoba koja je u dva navrata bila osuđena na ponovni život na zemlji zbog kršenja zapovijedi *ne zgriješi bludno*. U prvom slučaju je žudio za tuđom smrću, a u drugom je poželio voditi život među pijanim veseljacima. Prema kabali svakom Židovu je dužnost ispunjavati Toru u potpunosti. Što propusti u jednom treba u drugom tijekom boravka na zemlji. Duša mora pred Svevišnjega čista i neokaljana. Bića koja

¹²⁷ Izl 24:9-11

¹²⁸ Iz 6:1-3

¹²⁹ 2Ljet 18:18-22

ispune Toru nestanu sa ovoga svijeta, tijelom i dušom. Njihove duše bezbolno se uspnu na nebesa bez čistilišta. Sveci mogu ispuniti svoje ovozemaljske dužnosti u jednom ili dvama preseljenjima. Obični moraju proći kroz sto gilgula(reinkarnacija), a neke više sve do Sudnjega dana , a neke odslužuju kaznu u dolini Jošafat ili Jizreelu¹³⁰. U priči *Kabalisti* prikazuje hasidsku zanesenost u postu, glazbi i pjevanju što ih je i karakteriziralo. *Melodijske migracije* prikazuju simbolično putovanje hasidske glazbe iz provincijalnih gradova u gubernijska središta, pa u prijestolnicu Ruskoga Carstva i onda u Ameriku. Povijesni prikaz kulture koja povezuje ljude, a dotičnome su hasidi pridavali važnost, je spomenik kojemu danas svjedočimo znajući prisutnosti istih Židova. U dijelu je spomenut naziv glazbe, *nigun*.¹³¹

Četiri naraštaja-četiri volje predstavlja prenošenje vjerskih običaja iz naraštaja u naraštaj pisanjem oporuke glave obitelji. I zadnje odredište je bilo u Parizu, još jedan od prikaza neuništivih vrijednosti u čuvanju tradicije koja ne odumire. Percove priče prikazuju manifestaciju judaizma kroz djela pojedinaca njegujući maštu da se pobudi interes i u odnosu na drugu dvojicu klasičnoga trija (Šolem Alejhem i Mojher Sforim) on je opisao štetl izvana.

5.4 Šolem Aš: Jednočinka o sprovodu na židovskom groblju

Šolem Aš, svestrani književnik kojega se smatralo židovskim de Maupassantom koji je od svih drama najviše volio Hamleta i na njega najveći utjecaj je ostavio belgijski dramaturg Maurice Maeterlinck. Napisavši razne drame, napisao je dramu u užem smislu *Grešnik*. Čitajući nju nailazimo na prikaz raznih stvari kad je u pitanju smrt u židovstvu. Prikazuje je mučan, dugotrajan i skoro bezuspješan pogreb jednoga grešnika čiji su grobari na čudnu prepreku naišli pri vršenju pokopa. Bivajući praznovjerni odlučili su se obratiti za pomoć rabinu i ostalima. Rabin i njegovi dajanim su došli nakon što je vlasnik hevre kadiše prokopavao grob svom snagom, no ispalo je da ga ni raj ni pakao ne žele i smatrali su da je rješenje da bude zakopan blizu cadikova (heb. pravednik) groba. I tu su naišli na prepreku zaključivši da mu cadikov grob ne dopušta miran pokop. Rabin je nakon nekoga vremena donio odluku da se naloži vatra i da se u nju stavi sedam opeka. Ako se uruše, uruši se judaizam u čovjeku i njemu nije mjesto u grobu. Dogodilo se da je samo jedna ostala čitava u vatri i rabin je zaključio da nije lako Židovu skrenuti sa staze judaizma. Dobar dio priče s

¹³⁰ Više o konceptu gilgula na Jewish virtual library(<https://www.jewishvirtuallibrary.org/gilgul>, 9. veljače 2024.)

¹³¹ Više o nigunu na My jewish learning (<https://www.myjewishlearning.com/article/the-nigun/>, 9. veljače 2024.)

najvećom gorčinom bez usredotočenosti na vjeru ili vjerske zakone je iskazala tajanstvena Žena u crnom.

Za početak treba reći da svaki pokojnik ima ožalošćene osobe koje ga oplakuju i to oplakivanje (avelut) se dijeli na četiri razdoblja: Aninut koje traje od smrti do pogreba, šiva traje sedam dana nakon pogreba, š'lošim trideset dana, a na trideseti se posjeti pokojnikov grob kad se čita Psalam 130 koji ima redoslijed po alefbetu i kadiš žalobnika (el male rahamim); šana traje godinu dana, a odnosi se na preminule roditelje.¹³² Tijelo propada budući da riječ adam za čovjeka potječe od riječi za zemlju, adama, kako je rečeno: *I oblikova Gospodin Bog čovjeka od praha zemaljskoga i udahnu mu u nosnice dah života; i postade čovjek živa duša. Sjeti se, molim te, da si me kao glinu načinio i u prah ćeš me ponovo vratiti.*¹³³ U midrašu Berešit rabi¹³⁴ su spomenuti dijelovi duše: nefesh, ruah, nešama, jehida i haja. Nefesh predstavlja najnižu razinu, ruah i nešama nešto višu uz proučavanje Tore, a jehida i haja neke mnogo više koje se dosegnu u određenim okolnostima. Budući da dotični je bio teški grešnik, sprovod, ispraćaj i ostali obredi mu nisu organizirani, a to saznajemo iz dijaloga dvojice grobara koji ukazuju na činjenicu da je bio pijanica. Pijanica koji bi na Jom kipur svratio do kavane, a tijekom svakoga blagdana ne bi došao sa talitom. Dodatno su spominjali da se nije pridržavao košer prehrane navevši primjer da bi meso miješao s mliječnim proizvodima. U Tori se na tri mjesta (Izl 23:19 i 34:26; Pnz 14:21) upozorava: *Ne kuhaj kozlića u mlijeku njegove majke. Zabranjeno je kuhati meso u mlijeku, jesti ih kuhane zajedno i zarađivati na prodaji takvih jela.*¹³⁵ Što se tiče pijanstva kao samoubojstva Tanah i Talmud uče zabranu samoubojstva i samoozljeđivanja.¹³⁶ Prema pravilu takvi se pokapaju na rubu groblja, no budući da grobari zbog nepredviđenih okolnosti nepomičnoga kamena nisu uspjeli to obaviti, prvotno su se obratili gabaju iz hevre kadiše (aram. sveto društvo), a sam naziv pogrebničke ustanove ukazuje da se brine za pokojnikovo tijelo bez naknade. Obzirom da ni Gabaj iz hevre kadiše nije mogao izvršiti pogreb bez prepreka, odlučio ga je pokopati blizu groba cadika Jehude, a neki su vjerovali da cadikov grob čini čuda. Digresijski su spomenuli da je cadik Jehuda jedan od izabranih trideset šest svetaca odnosno cadika, nistara-lamedvavnika. Naziv lamedvavnik potječe od slova alefbeta lamed (30) i vav (6), a poznavajući gematriju daju broj 36. Pridjev nistar znači skriven. Prvi put takvi skriveni

¹³² Da-Don (2004), 452–454.

¹³³ Prva iz Pos 3:19, druga iz Job 10:9

¹³⁴ Berešit raba 14:9

¹³⁵ Da-Don (2004), 310. Bab. Talmud Hulin 115b Sefaria (<https://www.sefaria.org/Chullin.115b.10?lang=bi>, 9. veljače 2024.), Mišne Tora Hilhot mamrim 2:9 Chabad.org (https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/1181853/jewish/Mamrim-Chapter-2.htm, 9. veljače 2024.)

¹³⁶ Bab. Talmud Bava kama 90b:5

pravednici se spominju u Talmudu¹³⁷ i 45 ih je u babilonskoj i 30 u jeruzalemskoj inačici. Vrijedi istaknuti da jedan midraš ističe da će ih biti poput zvijezda, odnosno da im se broj neće znati.¹³⁸ U jednoj digresiji netko od prisutnih za pokojnika je rekao da će ga anđeo Domaj (Duma-aram. tišina) dočekati bez Psalama i mogao bi pričati na poljskom kao kad neortodoksa osoba anđelu ponudi cigaretu. Duma¹³⁹ je ime jednog od najkasnijih anđela smrti koji vodi duše teških grešnika u Gehenu. Budući da to znači na aramejskom tišina, također je prema židovskom misticizmu ime za dio Gehene odnosno Gehinoma koji je za klevetnike koji su osuđeni na šutnju. Pored svih epizoda vezanih za pokojnikovo tijelo glede lamedvavnika i spominjanja Dume, velom tajne je obavijena Žena u crnom za koju neki pretpostavljaju da mu je ljubavnica. Ne znaju je li Židovka ili nežidovka te pohodi li sinagoge ili crkve. Kad je htjela pristupiti tijelu zabranili su joj obzirom da prema raznim izvorima judaizma truplo se ne smije dirati zbog nečistoće.¹⁴⁰ I na kraju drama u užem smislu može neke zabaviti praznovjerjem i zamaranjem propisima, a neke na suosjećanje što ne postoji "misao o mrtvima sve najbolje" i na tajanstvenu ženu koja ne odigrava nikakvu ulogu.

5.5 David Pinski: Tragedija sukoba judaizma i sekularnih ideologija

Devetnaesto stoljeće je donijelo razne promjene u svijetu, a dvadeseto je najavilo još veće. To se odrazilo i na Židove. Svijet su zahvatile industrijske revolucije, demokratizacija društava i narodni preporodi te nove revolucije zbog društvenih promjena. Takvi procesi su zahvatili i židovski svijet. Emancipacija i asimilacija su zahvatili židovstvo od zapadne Europe do Austro-Ugarske i njemačkih zemalja. U Ruskom Carstvu dotične dvije su imale plodno tlo u vrijeme Aleksandra II dok je u doba njegovih nasljednika misao o asimilaciji napuštena. Spomenuto je već u brojnim prethodnim poglavljima da su u Ruskom Carstvu djelovali maskili pišući na jidišu, prije Haskale svjedočilo se pojavi raznih vjerskih neoortodoksnih pokreta, a neminovna je bila pojava socijalizma i cionizma. Dramaturg David Pinski je odrastao u vrijeme pogroma, dospio je u društvo Jichoka Leiba Pereca, iskazujući simpatije prema revolucionarnim pokretima i Ljubiteljima Ciona (Hovevei Cion). Putovanja iz rodnoga

¹³⁷ Bab. Talmud Hulin 92a:18-19 (<https://www.sefaria.org/Chullin.92a.18?lang=bi>, 9. veljače 2024.), Jer. Talmud Avoda zara 2:1-3 (https://www.sefaria.org/Jerusalem_Talmud_Avodah_Zarah.2.1.3?lang=bi, 9. veljače 2024.)

¹³⁸ Nepoznati broj pravednika poput zvijezda Dan 12:3; Sifrei Devarim 47:6 (https://www.sefaria.org/Sifrei_Devarim.47.6?ven=Sifrei_by_Rabbi_Shraga_Silverstein&vhe=Sifrei_Devarim_Hebrew&lang=bi&with=all&lang2=en, 9. veljače 2024.)

¹³⁹ Anđeo Duma ima neko značenje među Arapima u predislamsko doba. (<https://www.jewishencyclopedia.com/articles/5355-dumah>, 9. veljače 2024.)

¹⁴⁰ Br 31:19; Mišna Kelim 1:1 (https://www.sefaria.org/Mishnah_Kelim?tab=contents, 9. veljače 2024.), Bab. Talmud Avoda zara 37b (https://www.sefaria.org/Avodah_Zarah.37b.4?lang=bi, 9. veljače 2024.)

Mogileva u Moskvu, pa u Vitebsk, Varšavu i Berlin te New York i Haifu ukazuju na njegove široke interese za židovstvo i židovsku povijest. U svojoj drami *Obitelj Cvi* ili *Posljednji Židov* je prikazao gotovu smrt judaizma prethodnih stoljeća u sukobu djeda s unucima koji su pokazali sklonost prema određenim ideologijama: socijalizam, cionizam, a treći prvotno prema asimilaciji da bi prigrlilo židovsku kulturu shvativši da mu je okrutna stvarnost pokopala snove.

Reb Majše predstavlja u drami jednoga od posljednjih ortodoksnih Židova u toj obitelji. I nakon svršetka Pesaha u drami umjesto radosti pokazao je sklonost svađi sa sinom Jekefom i snahom Minjom zbog lošega odgoja njegovih unuka koji su prigrlili sekularne ideologije. Leon je bio propali pjesnik ruskoga jezičnog izražaja kojega su članovi obitelji smatrali izdajnikom zbog njegove sklonosti asimilacionističkim tendencijama, a reb Majše ne bi s njim progovorio ni riječ držeći da je odbacio Boga. Unuk Lipman je kritizirao Leona za pretjerani optimizam životom u snovima, a razlozi sukoba s djedom su zbog njegove predanosti tradiciji pasivnosti ističući nužnost aktualizacije Židova kroz ostvarenje vlastite države sa vlastitom vladom. Nužnost u navedenom mu je bila da ih svi preziru i ismijavaju unatoč njihovim vrlinama i preziru ih zbog uspjeha. Reuben se djelomice slagao sa Lipmanom oko asimilacije kao promašaja koji je vodio ka otuđenju, no glede borbe za neovisnost, tu su imali drukčija gledišta. Lipman je imao sklonost cionizmu da je štoviše sebe opisivao kao Mesiju opisujući kako su se Židovi vratili u Kanaan pod Mojsijem iz Egipta. Reuben je imao sklonost socijalizmu ističući bratstvo, jednakost i slobodu s ostalim narodima smatrajući da Židov mora probuditi muškarca u sebi i odbaciti ropstvo. Istaknuo je Židove kao potok koji će uteći u ocean narodne slobode i međunarodnoga bratstva i da će dobiti nagradu za oslobođenje čovječanstva. Ovaj dio, kad se pristaša socijalizma i cionizma u nečemu slažu, imao je primjer u Beru Borohovu¹⁴¹ koji je djelovao u socijalističko-cionističkom pokretu *Radnici Siona* (Poalei Cion) koji je bio osnovan nakon Osmoga cionističkog kongresa u Haagu 1907. Što se tiče Lipmanove i Reubenove ideologije, da bi se bolje upoznali s dotičnima treba za cionizam pročitati Herzlovu *Židovsku državu* (Judenstaat), a za komunizam i socijalizam se ne treba zamarati Marxom osim možda *O židovskom pitanju* (Zur Judenfrage) i zaključne riječi X. Kongresa Ruske komunističke partije 1921.¹⁴² Leon je došao u sukob sa ljubavnicom Edom

¹⁴¹ Brossat i Klingberg (2016), fusnota 3. Ber Borohov rano preminuo 1917. nastojeći na konferenciji Poalei Ciona dobiti podršku u socijalističkoj kolonizaciji Palestine.

¹⁴² (https://www.marxists.org/russkij/stalin/t5/tenth_congress_national_question2.htm, 9. veljače 2024.) Dodatno vrijedi baciti oko na brošuru Dovida Bergelsona o Birobidžanu. U kongresu spomenute partije se uzgredno spominje Bund koji više nije postojao u SSSR-u kao zasebna stranka budući da je u SSSR-u i ostalim takvim sustavima bilo pravilo: sustav je partija, nema drugih osim frakcija i interesnih skupina koje su unutar partije.

kad mu je rekla da ga više ne prepoznaje kad je rekao da mu je stalo do židovstva, a rekla mu je da zna kršćanske obitelji koje bi ih mogle zaštititi od pokolja koji će uslijediti. Za dotične pokolje treba kazati da je Pinski napisao ovu tragediju 1903. kad su se dogodili pogromi u Kišinjevu. Idući ljudi s kojima se reb Majše sukobi su dokoličari koje je našao u svojoj sinagogi blizu žrtvenika i aron hakodeša i kad su se vidjeli s Majšeom, rekli su mu da vole čitati Gemaru, no kad je imao osjećaj da će dočekati pokolj u sinagogi, usporedio se sa Samsonom protiv Filistejaca. No razočarao se u dvojicu dokoličara kad su rekli da su došli u sinagogu zbog straha. Zazivao je nadalje Boga da ga učini novim Makabejcem. Također reb Majše dođe u sinagogu ljubeći mezuzu to jest mali svitak s odlomcima Tore koji se stavi po običaju na dovratnicima vrata i uobičajeno ispisati Božje ime Šadaj¹⁴³ (Šomer daltot Israel – Čuvar Izraelovih vrata). Idući ljudi s kojima dođe u sukob reb Majše su bankar Heršman, rabin i njegovi dajani. Prije nego se Majše pojavi, trojica su se našla u redu sa portretima ruskoga cara i carice te nekih židovskih velikana. Rabin je citirajući Ponovljeni zakon i Izaijinu knjigu podsjećao na poroke koje pohlepa nadoda spominjući drugo ime za Izrael, Ješurun: Pnz 33:26 *Nitko nije kao Bog Ješurunov: po nebesima u pomoć ti jezdi i po oblacima u svom veličanstvu!* Iz 44:2 *Ovako kaže Jahve, koji te stvorio, koji te od utrobe sazdao i pomaže ti: “Ne boj se, Jakove, slugo moj, Ješurune¹⁴⁴, kog sam izabrao.”* Sam rabin je optuživao asimilacioniste i liberale za uništenje judaizma i sekularizaciju židovskoga društva, a bankar njega i dio njegovog establišmenta za primanje mita. Kad su sva trojica zaključili da moraju surađivati s carem u suzbijanju svih revolucija i odvrćanju djece od socijalizma, zbog pasivnosti je reb Majše iznosio razne optužbe da mu je bankar citirao Propovjednika o ispraznosti nad ispraznostima, a rabin i dajani su zaključili da neće biti dobrim propovjednikom. Jekef, Minja i Leon su našli utočište u jednoj šumi na Reubenuvu preporuku. Leon je izbjegavao Jekefa i Minju, svoje roditelje, ne želeći formirati minjan s njima koji su htjeli čitati Psalme i izgovoriti šemone esre (18 blagoslova). Odjednom se pojavi reb Majše koji je neke od okupljenih tjerao da obrane njegovu sinagogu kao svetinju. Neki su mu poručili zašto ne poziva vlastitu djecu. Kad mu Leon iskaže divljenje nazvavši ga posljednjim Židovom, reb Majše ga zanemari i ode. Malo poslije ode Leon čuvši u Psalmu 84 ime Koraha,¹⁴⁵ a Jekef biva rastužen što nitko ne shvaća da ići s rebom Majšeom ne znači za njega, već za židovski identitet. Reb Majše vidjevši sinagogu praznom, sjeti se Matatije ben

Ostalo se ne navodi jer su u pitanju subjektivne stvari, jesu li socijalizam i komunizam spojivi s judaizmom u nekim segmentima.

¹⁴³ Da-Don(2004), 319.

¹⁴⁴ Ime Ješurun nalazimo i u midrašu Berešit raba 77:1. Sefaria (https://www.sefaria.org/Bereshit_Rabbah.77.1?lang=bi&with=all&lang2=en, 9. veljače 2024.)

¹⁴⁵ Ime jednoga od trojice pobunjenika protiv Mojsija, uz Datana i Abirama, Br 16:1–40

Johanana, svećenika koji je predvodio Makabejski ustanak i kako je bio sklon smaknuću onih koji bi žrtvovali svinje, reb odluči bacati kamenje na svačiji prozor. Odjednom su mu došli unuk-cionist i unuk-socijalist. Mase koje su bile iza njih zaustavi propovijed reba Majšea. Nastojao je vratiti njih dvojicu Bogu, no bez uspjeha. Jednome nije bilo do ispraznih rasprava dok radništvo pati, a drugome dok se židovska imovina uništava. Nakon shrvanosti da su mu dvojica unuka prigrllila ideologije bezbožnih, humanističkih i nacionalističkih pokreta, odjednom ga je pred smrt zadivila bogobožna prosjakinja kojoj iskaže poštovanje, no negodovao je zbog nedostatka snažnih pobožnjaka koji bi pružili otpor. Kamen ga je pogodio u glavu i on je bio na samrti i umro je u rukama unuka Leona. Na kraju, tragedija reba Majšea je bila što je duboko vjerovao u židovsku tradiciju, povijest i sve božanski nadahnute knjige smatrajući da će izbavljenje Židovi doživjeti tek kad se pojavi Mesija. Ne mogavši to propisno prenijeti vlastitoj djeci, suočavajući se da su mu unuci prigrllili desktruktivne (asimilacija) ili sekularističke (socijalizam i cionizam) ideologije te bivajući posvađan sa ljudima iz establišmenta i elite i mnogim Židovima koji nisu upućeni u Tanah i ostale svetinje, umro je kao pravi (ultra)ortodoksni (heb. haredi) Židov.

5.6 Isaac Bashevis Singer: Lažni mesijanizam Šabetaja Cvija

Isaac Bashevis Singer (1902.-1991.), jedini je židovski autor na jidišu koji je osvojio Nobelovu nagradu. Rođen u selu Leoncin blizu Varšave da bi se par godina pred Drugi svjetski rat odselio u SAD gdje je preminuo u Surfsideu. Odrastao je u hasidskoj obitelji, imao je stariju sestru i starijega brata koji su imali spisateljske karijere. Teme u njegovoj prozi su bile propadanje tradicionalnih židovskih obitelji pod sekularizacijom i asimilacijom, o sudbini Židova nakon Holokausta te o Židovima rodne mu Poljske od sedamnaestoga stoljeća do pred Drugi svjetski rat. Zadnja tema je primjer o ovom mu romanu, *Sotona u Goraju*. Prvijenac i jedini roman koji je napisao u Poljskoj i koji je prvotno objavio na jidišu. Poslije dotičnoga, djela bi objavljivao i na jidišu i na engleskom. Iako je rođen u hasidskoj obitelji, judaizam je doživljavao kao kulturu, a ovo djelo kao da mu je najavilo gubitak vjere zbog Holokausta, u ovom slučaju zbog stradanja Židova u velikim pokoljima koji su nastali kao posljedica sukoba raznih država u istočnoj Europi u čemu su Židovi stradali i nadali se dugoočekivanom dolasku Mesije i povratku u Zemlju Izraelovu.

Mjesto radnje kao što je rečeno se vrti oko vreve koja je nastala u poljskom gradu Goraju među Židovima koji su istraumatizirani pokoljima i pljačkama koje su tijekom 40-ih i 50-ih u sedamnaestom stoljeću počinili kozaci Bogdana Hmeljnickoga. Hmeljnicki je bezuspješno

ospjedaó Zamość, a njegovi hajdamaci su opustošili Tomaszów Lubelski, Biłgoraj, Kraśnik, Turobin, Frampol. Roman se sastoji od dva dijela. U prvom dijelu svjedočimo bezuspješnom nastojanju rabina Beniša Aškenazija da povрати red i vjeru među mjesne Židove. A u drugom zaludenost židovskih mještana kabalističkim učenjacima i pristašama lažnoga mesijanizma i jedan od pristaša je izvršio loš utjecaj na jednu ženu. U prvom dijelu priče brigu oko općega stanja, vjere u Boga, obiteljske stvari i kako se nositi s posljedicama kozačkih pokolja, glavnu ulogu je vodio rabin Beniš Aškenazi. Njegova je kuća bila blizu sinagoge koja je ličila na staju. Rabin je izgubio dvije kćeri i petero unučadi u pokoljima, a jednom se 1655. špekuliralo da je u Lublinu poginuo uoči Sukota. Beniš Aškenazi je pisao tumačenja svetih knjiga i response, nadzirao je propisnu prehranu i kupanje i odijevanje kod žena te proučavanje Tore kod mladih. Najteže mu je pala posljedica od dotičnih pokolja koliko je iz Goraja Židova otišlo za Lublin da su bili pokršteni ili prodani u roblje. Spomenuti rabin je poput svojih prethodnika bio članom Vijeća četiriju zemalja. Benišu bi se mnoge žene u Goraju obraćale za savjet oko preudaja, a čovjek je imao neugode u Lublinu kad bi se za nečije muževe utvrdilo da nisu mrtvi, već su zatočeni u tatarskom ropstvu. Benišev dom je bio u rasulu: najstariji sin Ozer je bio dokoličar i rasipnik, oženjen i ima djece. Uvijek bi se držao neuredno, a prije 1648. je boravio po krčmama igrajući šah, kockajući se i slično. Mlađi sin Levi je imao urednu bradu i zulufe, a njegova supruga Nehela je bila kći bogatoga trgovca iz Narola, a nakon njegove smrti živjela je kod rođaka u Lublinu i poznata je po jadikovanju zbog života u straćari. Na Nehelu su neki gledali kao na travarku i da tijekom šabata posjećuje vješticu Kunigundu¹⁴⁶ blizu kršćanskoga groblja. Pored Beniša, svoj ugled u Goraju je imao i reb Eleazar Babad kao vođa općine najbogatiji čovjek, a to se promijeni poslije 1648. Imao je kćer Rahelu (jid. Rehele) koja je bila hroma, pobožna, povučena i čitala je knjige na hebrejskom, no budila bi i grešne misli kod muškaraca. Tijekom boravka u Lublinu Beniš je čuo poruke rabinskoga izaslanika iz Jeruzalema, Baruha Gada, o njegovim putovanjima s one strane rijeke Sambation i da je donio neko pismo od deset izgubljenih plemena koje je napisao kralj Ahitub sin Azarijin i koje su prenijeli neki Židovi u Zemlji Izraelovoj, u kojoj stoji da se posljednji dani bliže. Ovo sa posljednjim danima vrijedi istaknuti da su mnogi to pretpostavljali kroz sukobe velikih država: bizantsko-perzijske, arapsko-islamska osvajanja, mongolske provale, te tursko-osmanska osvajanja u petnaestom stoljeću, a istočnoeuropski hasidi su isto govorili za Napoleonske ratove¹⁴⁷. Vođa ustanka Bar Kohba se smatrao

¹⁴⁶ Štovana svetica u dijelu svijeta. Upotreba apozicije "vještica Kunigunda" je jasan za židovsku perspektivu

¹⁴⁷ Yerushalmi (1982), 36–37.

Mesijom¹⁴⁸ po tumačenju rabina Akive u Talmudu po dijelu iz Tanaha Brojevi 24:17: *Vidim ga, ali ne sada: motrim ga, al' ne iz blizine: od Jakova zvijezda izlazi, od Izraela žezlo se diže. On Moabu razbija bokove i svu djecu Šetovu zatire!* Poznati učenjak je u svom Pismu Jemenu pobijao tvrdnje jemenskih Židova da je Mesija došao jer je sintetizirao islam i judaizam.¹⁴⁹ Nakon pojave spomenutoga izaslanika iz Jeruzalema iduće su se stvari dogodile u Poljskoj: Obične žene su sanjale srodnike kako im govore o proroku Iliji, o siromahu koji je trebao biti Mesija koji je jahao na magarcu, da se spustio kao oblak i sve obitelji su odletjele prema Jeruzalemu. Tako su poletjele i bogomoljke i učilišta. Neka sluškinja iz Bychawe (Beheve) je rekla da je u snu vidjela klečave Židove u svilama i krznenim šeširima kako pjevaju hvalospjeve da joj je gospodar rekao da je dostojna ugledati Nebeski Hram i Levite. Kršćanski predskazivači na jednom dijelu neba su vidjeli jednu zvijezdu da se bije protiv drugih i ostali su zaključili da je Armagedon blizu i da će najuniženji (Izrael) pobijediti. Neke lualice su govorili o kremen-kiši u Češkoj. U Osmanskom Carstvu se zmijurina bacila na narode omražene Židovima. U Szczebrzeszynu neki vodonoša je čuo glas sa neba, a u Puławyma jedna je riba poviknula *Čuj o Izraelu* dok su je čistili i rekla je s Horeba: *vratite se moja zabludjela djeco!* Rabin Beniš je iskazivao zabrinutost uvidjevši da je pretpostavka o posljednjim vremenima i prikazivanje Šabataja Cvija u Osmanskom Carstvu kao Mesije zasnovana na nekim kabalističkim tumačenjima i neki su navikli čitati iduće preskačući ono osnovno: Sefer Bahir, Sefer Raziel Hamalah, Zohar i one o tumačenju Božanskih kola i Knjige proroka Ezekiel. Osuđujući lurijansku kabaluru Benišu značajnija su bila djela : *Vodič za one koji dvoume* (Rambam), *Kuzari* (Jehuda Halevi), *Dužnosti srca* (Bahya ibn Paquda), *Knjiga načela* (Joseph Albo). Kružile su glasine po riječima jedne Židovke o preobraćenju nekih Turaka na judaizam, o procvatu voćki i pojavi zlatnih ribica u Mrtvom moru, a ta Židovka je otišla na saonicama rekavši svima da će se vidjeti pred obnovljenim Svetim Hramom. Neki putnik se sjetio veselja prije 1648. kod nekih volinjskih Židova koji se nadaju povratku u zemlju predaka da su odgađali vjenčanja za Jeruzalem, a u Narolu neki su počeli proučavati Jeruzalemski umjesto Babilonskoga Talmuda. U Modliborzycama bogataš je dodijelio imovinu sirotinji, neki Sefard iz Jemena je govorio o čudima Šabataja Cvija opisujući Jeruzalem i Judeju: Šabataj Cvi će uništiti veliku ribu u Nilu i svrgnuti sultana i Židovi s one strane rijeke Sambationa će doći i kao lav uništiti sedmoglavoga škorpiona. Svi

¹⁴⁸ Havel (2013) 251-252.str., Jer. Talmud Taanit 4:5:9-13 (https://www.sefaria.org/Jerusalem_Talmud_Taanit.4.5.9-13?lang=bi, 9. veljače 2024.), Bab. Talmud Sanhedrin 93b:8 i 97b:8 (<https://www.sefaria.org/Sanhedrin.93b.8?lang=bi>, <https://www.sefaria.org/Sanhedrin.97b.8?lang=bi>, 9. veljače 2024.)

¹⁴⁹ Iggeret Teiman 10 (https://www.sefaria.org/Iggeret_HaRambam%2C_Iggeret_Teiman.11?lang=bi, 9. veljače 2024.)

su se osjećali kao na Roš hašanu kao da se svaki dan čuje zvuk šofara.¹⁵⁰ Rabin Beniš je htio vidjeti dotičnu Židovku i sefardskoga Židova koji su proširili dotične glasine da ih kasnije nije bilo. Kasnije nakon nekoga vremena rabin Beniš je napustio Goraj uvidjevši da je izgubio autoritet koji mu je preteo reb Josip Mordekaj upućen u kabalu i koji je oduvijek prezirao rabina Beniša zbog zabrane kabale. Na Pesah bi mu prethodnih godina razbijao prozore. Kad se učenjak i poznavatelj Talmuda Hanina suprotstavio Josipu Mordekaju tvrdeći da je Šabataj Cvi lažni mesija, on ga je prebio. U Goraj je došao četrdesetogodišnji reb Iče Mates torbar što je imao vreću sa svetim spisima, prslucima s resama, molitvenim remenjem, koštanim amajlijama, mezuzama i molitvenim pojasevima. U jednom tulcu imao je Svitak o Esteri, ovnujski rog i prah iz Zemlje Izraelske. Postao je veliki saveznik Josipu Mordekaju koji si je umislio da će postati velikim Svećenikom pri obnovi Hrama. Iče Martes davao je primjere iz Tore i midraša o skorašnjem sjedinjenju Božjega naroda s Njim, znao je imena anđela i serafina te je citirao *Knjigu o seobi duša* (Shaar hagilgulim) i Razijel.¹⁵¹ Iče Mates je prespavao kod reba Godela Hasida, a idući dan promatrao je svačije mezuze popravljajući ih da ga je kod reba Eleazara zapanjila njegova kći Rahela koju je usporedio sa Jiftahovom kćeri (Suci 11:6): *Kada se Jiftah vratio kući u Micpu, gle, iziđe mu ususret kći plešući uza zvuke bubnjeva. Bijaše mu ona jedinica, osim nje nije imao ni sina ni kćeri. Ugledavši je, razdrije svoje haljine i zakuka: "Jao, kćeri moja, u veliku me tugu bacaš! Zar mi baš ti moraš donijeti nesreću? Zavjetovah se Gospodinu i ne mogu zavjeta poreći."* Uvidio je da ju nitko ne želi za suprugu, a ona mu se nasmiješila spomenuvši sotonu. Iče Mates je odabrao posrednike u prosidbi Rahele, no sa Godelom Hasidom proučavao je Zohar i istovremeno se kažnjavao uranjajući u hladnu vodu svoje tijelo 72 puta koliko ima Božjih imena.¹⁵² Iz Pińczówa kad je o rebu Iču Matesu došlo pismo o njegovim lažima uspoređivalo ga se sa Belijalom i Lilit. Ime Belijal znači bez vrijednosti. Negdje on ima značenje kao vladar pakla, Šeola.¹⁵³ Lilit¹⁵⁴ je noćno biće koje napada svačije duše, a u židovskom folkloru se smatra da se udružila s anđelom zla Samaelom i da je bila prvotna Adamova žena koja je protjerana iz Edena zbog

¹⁵⁰ Eisenberg/Scolnic (2001), 150. Izdubljeni ovnujski rog u koji se puše poput trube. Šofar je drevni glazbeni instrument koji se koristio za komunikaciju i slavlje. Tradicija kaže da se šofar oglasio na planini Sinaj kada je židovski narod obećao da će poštivati i poštovati Božje zapovijedi. Danas se puše na Roš hašanu i na kraju Jom kipura kao dio molitvenih službi. Puhanje u šofar je podsjetnik na uskrснуće mrtvih i okupljanje Božjega naroda.

¹⁵¹ Kabalistička djela: Shaar hagilgulim (https://www.sefaria.org/Shar_HaGilgulim?tab=contents, 9. veljače 2024.). Sefer Raziel malah (<https://www.jewishvirtuallibrary.org/book-of-raziel>, 9. veljače 2024.)

¹⁵² Božja imena (<https://www.kabbalah.com/en/articles/72-names-of-god/>, 9. veljače 2024.)

¹⁵³ Midraš tehilim 18:9

(https://www.sefaria.org/Midrash_Tehillim.18.9?ven=Sefaria_Community_Translation&lang=bi&with=all&lang2=en, 9. veljače 2024.)

¹⁵⁴ Lilit u bab. Talmudu: Eruvin 100b:25-26 (<https://www.sefaria.org/Eruvin.100b.26?lang=bi>, 9. veljače 2024.), Nida 24b:10 (<https://www.sefaria.org/Niddah.24b.10?lang=bi>, 9. veljače 2024.),

neposlušnosti Adamu i spominje se u Zoharu. Svadba se održala unatoč Rahelinom krzmanju, a reb Iče je dotad proučavao *Knjigu oblikovanja* (Sefer jecira) kao prvo kabalističko djelo, a za Godela Hasida se pričalo da priprema Golema za mesijansko doba gotovo sličnoga kojeg je načinio praški rabin u šesnaestom stoljeću. Rahela se nije dobro osjećala danima poslije svadbe da ju je tijekom snošaja Iče usporedio s Lilit. Jednoga dana pojavio se novi čovjek koji je progovorio o novostima glede Šabataja Cvija da je odjeven u purpur, zlato i dragulje i da on jaše na lavu, a za njim slijede slonovi, leopardi i bivoli i da će ga se na Šavuot dočekati u Zemlji Izraelovoj kad slijedi obnova Svetoga Hrama. Ploče zakona se vraćaju u Zavjetni kovčeg, a Šabataj Cvi će biti proglašen Velikim svećenikom. To je rekao reb Gedalja. I kao gost kod Levija, nasljednika Beniša, ispričao je dodatno o dojmovima u svijetu i naglim promjenama:¹⁵⁵

On ispriča kako su na velikome Njemačkome moru i Židovi i kršćani ugledali lađu s jedrima i konopcima od bijele svile. Mornari govorahu svetim jezikom, a na brodskoj zastavi bijahu ispisane riječi: Dvanaest plemena Izraelovih. U Izmiru, tri dana zaredom, neki glas dovikivao je s neba: "Ne dirajte mesiju moga, Šabataja Cvija!" Post desetoga teveta pretvorio se u praznik, u dan radovanja. Gdje god bi stigao Mesijin zavjet, ljudi su jeli meso, pili vino i puhali u ovnujski rog. U velikim općinama u Hamburgu, Amsterdamu i Pragu svi su Židovi—žene kako god i muškarci—plesali po ulicama, držeći svitkove Tore, iskićene krunama i dragim kamenjem. Svirači su svirali, udarali u bubnjeve, zvonili u zvonca i nosili ispred sebe bijeli baldahin. Na sabat su svećenici blagosiljali okupljene vjernike, kao u drevna vremena kada je još stajao Sveti hram, a kantor je tri puta dnevno predvodio zbor u pjevanju psalma koji je počinjao riječima: "Gospode! tvojoj se sili veseli car." U svakoj su se zemlji pojavljivali novi proroci. Obični ljudi – pa i djevojke i kršćani, čak—bacali su se na zemlju i glasno vikali da je Šabtaj Cvi, pomazanik Gospodnji (blagoslovljen neka je Gospod!) došao izbaviti izabranike Božje, Djecu Izraelovu. Grešnici koji su se do tada otvoreno odricali Boga, i srdili ga, sada postaje pokajnici, obukoše se u kostrijet i krenuše od grada do grada kajući se i pozivajući svjetinu da prizna svoje grijeh. Imućni preobraćenici

¹⁵⁵ Singer (1982) 98–99, original srpskoga izdanja: On ispriča kako su na velikome Nemačkome moru i Jevreji i hrišćani ugledali lađu s jedrima i konopcima od bele svile. Mornari govorahu svetim jezikom, a na brodskoj zastavi behu ispisane reči: Dvanaest plemena Izrailjevih. U Izmiru, tri dana zaredom, neki glas dovikivao je s neba: "Ne dirajte mesiju moga, Šabataja Cvija!" Post desetoga teveta pretvorio se u praznik, u dan radovanja. Gde god bi stigao Mesijin zavet, ljudi su jeli meso, pili vino i duvali u ovnujski rog. U velikim opštinama u Hamburgu, Amsterdamu i Pragu svi su Jevreji—žene kako god i muškarci—igrali po ulicama, držeći svitkove Tore, iskićene krunama i dragim kamenjem. Svirači su svirali, udarali u bubnjeve, zvonili u zvonca i nosili ispred sebe beli baldahin. Na sabat su sveštenici blagosiljali okupljene vernike, kao u drevna vremena kada je još stajao Sveti hram, a kantor je tri puta dnevno predvodio zbor u pevanju psalma koji je počinjao rečima: "Gospode! tvojoj se sili veseli car." U svakoj su se zemlji pojavljivali novi proroci. Obični ljudi – pa i devojke i hrišćani, čak—bacali su se na zemlju i glasno vikali da je Šabtaj Cvi, miropomazanik Gospodnji (blagosloven neka je Gospod!) došao da izbavi izabranike Božje, Decu Izrailjevu. Grešnici koji su se do tada otvoreno odricali Boga, i srdili ga, sada postaje pokajnici, obukoše se u sargiju i krenuše od grada do grada kajući se i pozivajući svjetinu da prizna svoje grehe. Imućni preobraćenici odbacivali su svoja bogatstva i ničice padali rabinima pred noge, moleći da budu primljeni natrag u stado. Jerusalem se ponovo gradio i još se jednom dizao u svem negdanjem sjaju svojem. U mnogim gradovima za smrt se više nije znalo.

odbacivali su svoja bogatstva i ničice padali rabinima pred noge, moleći da budu primljeni natrag u stado. Jeruzalem se ponovo gradio i još se jednom dizao u svem negdanjem sjaju svojem. U mnogim gradovima za smrt se više nije znalo.

Svi tada su zaboravili na Ičea Matesa, a Josip Mordekaj je proglasio Gedalju svecem i pravednikom. Gedalja je po želji rabina Levija održao govor na Šabat prije Pesaha i poručio je da će se u mesijanskom vremenu zabrana višeženstva, koju je odredio rabin Geršom (960–1028.), poništiti. I nadodao je da će svaka žena postati pobožnom poput Abigajle.¹⁵⁶ Rahela je tada sanjala da joj je rečeno od anđela Sandalfona da će iskupljenje uslijediti na Roš hašanu i da to prenese rebu Gedalji. Nakon njihove svadbe, uslijedile su brojne orgije, a ništa se nije dogodilo na Roš hašanu niti na Sukot, kada je prorokovano da će svi narodi doći u Jeruzalem pokloniti se jedinom Bogu.¹⁵⁷ Oluje su bile poprilične, a Goraj je postao Sodoma i Gomora budući da je Gedalja odredio da zapovijed protiv bludništva se ne shvaća doslovno. Na Š'mini aceret je bila poprilična tuča koja je mnogo toga uništila, a blagdan svršetka čitanja Tore, Simhat Tora, je bio oskvrnjen nedoličnim ponašanjem. Međusobno su Gorajčani zaratili čuvši da je Šabataj Cvi prihvatio islam što je povijesno bilo tako da odabere preobraćenje umjesto kušnji koje bi mu sultan Mehmed IV priredio. Rahela je tad umislila da je zatrudnjela sa sotonom i opsjeo ju je demon dibuk, jedna od rijetkih pojava koja ima svoj izvor u židovskom folkloru iz sedamnaestoga stoljeća.¹⁵⁸ Nakon istjerivanja dibuka, Rahela je bila pokopana, a Gedalja je prvotno bio zatočen, a kasnije dobio je unaprijeđenje preobraćenjem na kršćanstvo, odnosno prema Židovima na vjeru idolopoklonika.

Na kraju roman predstavlja sintezu velike povijesne tragedije prije Holokausta, dakle 1648.–1649. kad su bili kozački pokolji te 1666. kad je djelovao Šabataj Cvi koji je prema nekima bio Mesija i dobio je sljedbenike, a neki kabalisti su prema djelima kabale tumačili dotičnu kao godinu otkupljenja. Odnosi Židova prema kršćanskim seljacima i plemićima su donekle opisani kao skladni budući da tako Rambam tumači alegoriju između vuka i ovce koji će skupa živjeti, odnosno Židovi uz nežidovske progonitelje. Dakako kroz psihološke karakteristike manje važnih likova su opisane nade za povratak u Zemlju Izraelovu, za obnovu Trećega Hrama i za mir i kraj patnjama Židovskoga naroda. Zbog povijesnoga obrata, mesijanizam je bio odbačen.

¹⁵⁶ Primjer uzorite žene spomenuta u Prva Samuelova 22:1-4; 25:1-43

¹⁵⁷ Da-Don (2004), 665–666. Da-Don se referira na Rambamovu viziju mesijanskih dana koja bi trebala predstavljati sve blagostanje, a u priči je sve suprotno tome.

¹⁵⁸ O dibuku na Jewish virtual library(<https://www.jewishvirtuallibrary.org/dibbuk-dybbuk>, 9. veljače 2024.)

Zaključak

Sagledavši razvoj jidiš književnosti, kretanje aškenaskih Židova i antologiju djela određenih jidiš autora vidimo koliko je bogatstvo židovske povijesti. Antologija dotičnih djela, kao najvažniji dio u ovom uratku, predstavlja nešto što je dio europske kulture. Za početak, djelima zajedničko jest da su napisana na jidišu, jeziku koji se pojavi kao smjesa svega i svačega za međusobnu komunikaciju da bi se razvio u prepoznati književni jezik na kojem je dosta toga napisano od prijevoda nežidovskih autora do vjerskih djela i beletristike. Sva od obrađenih djela imaju svoja svojstva. Neka prikazuju priče zasnovane djelomice na povijesnim događajima kao što su Singerov i Sforimov roman, jedan židovske živote poslije kozačkih pokolja i u doba Šabataja Cvija, a drugi u devetnaestom stoljeću nakon putovanja Benjamina Drugoga. Pripovijetke Šolema Alejhema i drama Davida Pinskoga opisuju radnje pojedinih likova čije vrijeme možemo utvrditi čitanjem određenih epizoda u samim djelima. A pripovijetke Ichoka Leiba Pereca i drama Šolema Aša imaju bezvremenski pristup bivajući usredotočene na odnos pojedinca ili kolektiva prema judaizmu i židovskom folkloru kroz svakodnevnicu kod Pereca, a kod Aša tijekom sprovoda. Svakako komponente judaizma su neizostavne u svakom djelu, naravno svaki autor ima drukčiji pristup judaizmu. Mojher Sforim epizodno ga ismijava kroz glavne likove, Šolem Alejhem kroz slojevitoga Tevja, pobožnjaka-krzmaoca. Perec izostavlja satiru prikazujući raznorazne: pobožnjake, one koji su prigrlili hasidska učenja te one koji su uspješno prenosili tradiciju judaizma. David Pinski prikaže sukob judaizma sa novim sekularnim ideologijama, Šolem Aš u jednočinki kroz praznovjernost pojedinaca u tijeku sprovoda, a Isaac Bashevis Singer kroz grotesku kako od traumatiziranih i onih koji su proživjeli nezgode te krajnjih zanesenjaka nečijom pojavom razvije kaos zbog razočaranja i prijevara. Na jidišu svaki od autora je prikazao u različitim književnim vrstama dio židovske povijesti, nešto o komponentama judaizma, židovskom folkloru i ostalim određenim epizodama. Čitajući djela, pojedincu bi bilo teško shvatiti bez poznavanja judaizma i židovske povijesti. Ne navodeći ništa novo, stoji činjenica da u Hrvatskoj jidiš književnost još nije poznata širokom krugu čitatelja obzirom da su samo djela jedinoga nobelovca prevedena. Jedan od problema jest da i judaizam po postbiblijskim djelima nije poznat obzirom da nemamo preveden cjelovit Talmud, ni Mišnu ni midraše. Navedeno potvrđuje Singerovu misao o skrivenom blagu koji predstavljaju židovski jezici. Jidiš kao jezik nam pruža uvid u jednu europsku književnost koja pripada narodu koji je do 1948. slovio kao narod bez države, no očuvao je svoj identitet zahvaljujući svojoj etici koja

proizvede razna, a kamo sreće da se o čudu zvanom jidiš književnost više poučava, osobito u školskom sustavu kad je u pitanju židovstvo.

Popis literature i ostale građe

Literatura

Abramac, Gabi (2016). *Dos heylike yidish vort: Jidiš i drugi jezici ortodoksnih Židova u New Yorku*. Srednja Europa: Zagreb.

Bergelson, David (1939). *The Jewish Autonomous Region*. Foreign Languages Publishing House: Moscow.

Biblija – Stari i Novi zavjet (1969). Stvarnost: Zagreb.

Brandl, Naida-Michal (2023). *Židovi u Hrvatskoj nakon Holokausta*. Leykam international: Zagreb.

Brandl, Naida-Michal (2020). *Židovski studiji u srednjoj i istočnoj Europi*. Crkva u svijetu Vol. 55 No. 4, 860–892.

Brossat, Alan i Klingberg, Sylvia (2016). *Revolutionary Yiddishland: A History of Jewish Radicalism*. VERSO: London, New York.

Da-Don, Kotel (2004). *Židovstvo: Život, teologija i filozofija*. Profil: Zagreb.

Frieden, Ken (1995). *Classical Yiddish Fiction: Abramovitsh, Sholem Aleichem and Peretz*. State University of New York: Albany.

Frieden, Ken and Miron, Dan (1996). *Tales of Mendele the Book Peddler*. Schocken Books: New York.

Gessen, Julij Isidorovič (1914). *Istoriya yevreev v Rossii*. Pravo: Sankt-Peterburg.

Goldberg, Isaac (1916). *Six plays of the Yiddish theatre: By David Pinski — Sholom Ash Perez Hirschbein — Solomon J. Rabinowitsch*. John W. Luce and Company: Boston.

Goldberg, Isaac (1918). *Three plays: By David Pinski*. B.W. Huebsch: New York.

Havel, Boris (2013). *Arapsko-izraelski sukob: Religija, politika i povijest Svete zemlje*. Ljevak: Zagreb.

Halkin, Hillel (1987). *Sholem Aleichem: Tevye the Dairyman and The Railroad Tales*. Schocken Books: New York.

Hoffman, Matthew (2005). "From Pintele Yid to Racenjude: Chaim Zhitlovsky and racial conceptions of Jewishness", *Jewish history* 19: 65–78

Liptzin, Sol (1972). *A History of Yiddish literature*. Jonathan David Publishers: Middle Village, New York.

Liptzin, Sol (1947). *Peretz*. Yiddish Scientific Institute – YIVO: New York.

Nulman, Macy (1993). *Encyclopedia of Jewish Prayer*. Jason Aronson: New Jersey.

Slouschz, Nahum (1909). *The Renaissance of Hebrew Literature (1743–1885)*. The Jewish Publication Society of America: Philadelphia.

Solar, Milivoj (1977). *Teorija književnosti*. Školska knjiga: Zagreb.

Werb, Bret (2014). *Yiddish Songs of the Shoah: A Source Study Based on the Collections of Shmerke Kaczerginski*. UCLA: Los Angeles.

Werber, Eugen (1974). *Književnost na jidišu*. U: *Povijest svjetske književnosti*, ur. Frano Čale i suradnici, 491–507. Mladost: Zagreb.

Wiener, Leo (1899). *The History of Yiddish Literature in the Nineteenth Century*. C. Scribner's Sons: New York.

Yerushalmi, Yosef Hayim (1982). *ZAKHOR: Jewish History and Jewish memory*. University of Washington Press: Seattle and London.

Internet adrese

Chabad.org (<https://www.chabad.org/>)

Encyclopedia.com (<https://www.encyclopedia.com/>)

Filosofiya i Relihiyeznastvo (<https://tureligious.com.ua/>)

Halakha of the Day (<https://halakhaoftheday.org/>)

Hebrew Union College (<https://huc.edu/>)

HeHaCham HaYomi (<https://www.hyomi.org.il/eng/Default.asp?>)

Hrvatska enciklopedija (<https://enciklopedija.hr/>)

Hrvatski jezični portal (<https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>)

Iubim Brasovul (<https://iubimbrasovul.tv/home/>)

Jewish virtual library (<https://www.jewishvirtuallibrary.org/>)

Jiddisj (<https://jiddisjinnederland.nl/0.5/index.html>)

LIGA 360 (<https://ips.ligazakon.net/>)

LoveToKnow (<https://www.lovetoknow.com/>)

Marxists Internet Archive (<https://www.marxists.org/>)

My Jewish Learning (<https://www.myjewishlearning.com/>)

Odnoklassniki (<https://ok.ru/dk?st.cmd=anonymMain>)

RBK- Ukrajina (<https://www.rbc.ua/>)

Reform Judaism. org (<https://reformjudaism.org/>)

Sefaria (<https://www.sefaria.org/texts>)

Serwis Rzeczypospolitej Polskiej (<https://www.gov.pl/>)

Springer Link (<https://link.springer.com/>)

Sveriges Jiddischförbund (<https://www.jiddischforbundet.se/>)

The Guardian (<https://www.theguardian.com/europe>)

The Jewish Community of Lithuania (<https://www.lzb.lt/en/>)

The Kabbalah Centre (<https://www.kabbalah.com/en/>)

The Nobel Prize (<https://www.nobelprize.org/>)

The YIVO Encyclopedia (https://yivoencyclopedia.org/?gad_source=1&gelid=CjwKCAjw65-zBhBkEiwAjrqRMFMavFLxclMFUgZpwJCcQQ7u0_NhEGa0_2k64qC53NTodVf2JKu9XB_oCTB4QAvD_BwE)

Vimeo (<https://vimeo.com/>)

Wirtualny Sztetl (<https://sztetl.org.pl/pl>)

Yiddish Book Center (<https://www.yiddishbookcenter.org/>)

Yiddish Word of the Week (<https://yiddishwordoftheweek.tumblr.com/>)

Youtube (<https://www.youtube.com/>)

Zemirot Database (<https://zemirotdatabase.org/>)